

Əlyazması hüququnda

NÜBAR MÜRSƏL qızı HƏKİMOVA

**AZƏRBAYCAN FOLKLORUNDA XALQ TƏBABƏTİ İLƏ
BAĞLI İNANCLAR SİSTEMİ**

5719.01 – Folklorşünaslıq

**Filologiya üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyasının**

A V T O R E F E R A T I

BAKI-2017

Dissertasiya Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutunun “Müasir folklor” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi məsləhətçi: **Füzuli Xeyrulla oğlu Gözəlov**
filologiya üzrə elmlər doktoru

Rəsmi opponətlər: **Nizami Qulu oğlu Cəfərov**
AMEA-nın həqiqi üzvü, əməkdar elm xadimi

Ramazan Oruc oğlu Qafarlı
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Ramil Manaf oğlu Əliyev
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Aparıcı müəssisə: Bakı Dövlət Universitetinin “Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı” kafedrası

Müdafiə “ _____ ” _____ 2018-ci il saat ____ -da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən FD 01.201 Dissertasiya Şurasının iclasında olacaqdır.

Ünvan: AZ1001, Bakı şəhəri, 8-ci Kiçik Qala döngəsi,31

Dissertasiya ilə AMEA Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat “ _____ ” _____ 2017-ci ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent: **Afaq Xürrəm qızı Ramzanova**

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Azərbaycan folklorşünaslığında xalq təbabəti ilə bağlı inancar sisteminin araşdırılması bütövlükdə Azərbaycan türklərinin xalq təbabəti sisteminin daha dərinlən tədqiq edilməsi baxımından aktual elmi problemdir. Türk dünyasında, eləcə də onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Azərbaycanda bir vaxtlar geniş yayılan və günümüzədək davam edən türkçarəlik, loğmanlıq, hanıxçılıq, sınıqçılıq, mamaçalıq (həbəçilik), hacamatçılıq və s. xalq müalicə metodlarının əsas nüvəsini təşkil edən inancların, əsatiri görüşlərdən qaynaqlanan ovsunların və çoxəsrlik təcrübə nəticəsində əldə edilən bilik və vərdislərin tədqiqata cəlb olunması ümumtürk xalq təbabəti sisteminin öyrənilməsi baxımından da olduqca böyük önəm daşımaqdadır. Azərbaycan xalq təbabətinin tədqiq olunması sözügedən ümumi sistemin sistem daxili qarşılıqlı əlaqə və münasibətlərinin, ortaq maddi və mənəvi dəyərlər sisteminin nəticəsi olan praktik istiqamətlərinin özünəməxsus yerinin aydınlaşdırılması kimi bir sıra problemlərə işıq tuta bilər.

Türkçarəliklə bağlı mifik təsəvvürlərin öz ifadəsini tapdığı magiya və ovsunlar sistemi istənilən etnosun bütövlükdə yaşam tərzinin, onun mentalitetinin ən əski kod və simvollarını təşkil edir ki, bu simvollarla ifadəsini tapan həmin genetik kodlar mürəkkəb inanc, davranış və biliklər sistemi əmələ gətirir. Bu biliklər sisteminin semantik qatlarının, dərin mənəvi tutumunun tədqiqi onu ərsəyə gətirmiş ulu əcdadlarımızın etnopsixoloji, əxlaqi-mənəvi, mədəni və s. dəyərlərinin tədqiqat obyektinə çevrilməsi baxımından son dərəcə önəmli, vacib bir problem kimi ortaya çıxır.

Xalq təbabəti ümumilikdə xalqın məişətinin, onun gündəlik həyatının ayrılmaz tərkib hissəsi olduğundan onun praktiki əhəmiyyətinin araşdırılması, bütövlükdə müxtəlif ayinlərlə icra edilən bu son dərəcə mürəkkəb sistemin araşdırılması kimi də əhəmiyyətlidir.

Bəşəriyyət tarixində sosial yaşamın ilkin inkişaf mərhələlərinin məhsulu sayılan türkçarəlik və onun hanıxçılıq, sınıqçılıq, həbəçilik kimi tərkib hissələrinin sistemli şəkildə, digər türk və Şərq xalqlarının xalq təbabəti ilə müqayisəli şəkildə öyrənilməsi ondan sonra gələn və daha çox elmi-praktik əhəmiyyətə malik loğmanlıq sənətinin daha asan başa düşülməsi baxımından da xüsusi önəm kəsb edir. Daha qədim dövrlərdə formalaşan türkçarəliyin, eləcə də İslamdan sonrakı dövrün məhsulu olan loğman sənətinin öyrənilməsində, şübhəsiz ki, folklor və etnoqrafiya təyinatlı elmi ekspedisiyalar zamanı toplanmış zəngin materialın rolu

ölçüyəgəlməzdir. Orta əsr əlyazmalarında, eləcə də klassiklərimizin əsərlərində qorunub saxlanılmış tibbə aid informasiyanın rolu da əvəzsizdir.

Ortaq türk maddi və mənəvi dəyərlər sisteminin aparıcı tərkib hissəsi olan xalq təbabətinin əsasında duran müxtəlif elementlər, o cümlədən ayin və ovsunlar xalq təfəkkür tərzinin, türk mentalitetinin, xüsusən də, xalq biliklər sisteminin sonrakı inkişaf mərhələlərində müxtəlif folklor janrlarına, orta əsrlərdə ərsəyə gətirilmiş elmi traktatlara, eləcə də klassiklərimizin əsərlərinə səpələnmiş halda olduğu müşahidə edilir. Ona görə də xalq təbabətinin inkişaf mərhələlərinin sistemli, yəni kompleks şəkildə araşdırılması məqsədilə ortaya qoyulan bu tədqiqat işi bizdən öncə digər mütəxəssislərin tədqiqatları qədər önəmli olmaqla yanaşı, məsələyə daha geniş prizmadan baxılması səbəbindən daha aktual məna kəsb edir.

Xalq təbabəti birbaşa xalqımızın mərasim folkloru və etnoqrafiyası ilə birbaşa bağlı olduğundan, onunla harmonik vəhdət təşkil etdiyindən, başqa sözlə, xalq təbabətinin bir sıra mərasimlərin, məsələn doğuşla bağlı mərasimin bir parçası olduğundan, onun araşdırılması, müəyyən mənada elə mərasim folklorunun və etnoqrafiyanın araşdırılaraq öyrənilməsi deməkdir. Belə ki, folklor mətnlərində etnoqrafik cizgi və istiqamətləri aşkarlamaq, folklorla etnoqrafiya arasındakı qarşılıqlı əlaqəni araşdırmaq baxımından xalq təbabəti əvəzsiz mənbə rolunda çıxış edə bilər və edir. Bütün bu qeyd etdiklərimiz, fikrimizcə, Azərbaycan folklorunda xalq təbabətinin hərtərəfli araşdırılması məsələsinin nə qədər aktual olduğunu ortaya qoyur.

Tədqiqatın obyektini və predmeti. Tədqiqatın obyektini Azərbaycan türklərinin əsrlərdən bəri qoruyub saxlaya bildiyi və təkmilləşdirə-təkmilləşdirə dövrümüzədək gətirdiyi zəngin xalq təbabəti ilə bağlı inam, bilik və vərdişlər sisteminin əks olunduğu folklor mətnləri (inanclar, deyimlər, ovsunlar, rəvayətlər, nağıllar, tapmacalar, dastanlar və s.), eləcə də digər türk xalqlarının folklor nümunələri təşkil edir.

Dissertasiyanın predmeti kimi isə xalqımızın məişətinin ayrılmaz hissəsini təşkil edən türkçəçarəlik, hamıxçılıq, sınıqçılıq, mamaçalıq (həbəçilik) və loğmanlıqla bağlı əski mifoloji təsəvvürlər, eləcə də minillərdən bəri toplanan praktik bilik və vərdişlər sistemi çıxış edir. Xalq təbabətinin zəngin folklor ənənələrimiz və etnoqrafiyamız baxımından kompleks şəkildə araşdırılaraq öyrənilməsi də bu tədqiqat əsərinin predmetinə daxildir.

Araşdırmanın məqsəd və vəzifələri. Azərbaycan türklərinin xalq təbabəti ilə bağlı çoxəsrlik ənənələrini öyrənmək, eləcə də ümumtürk klassik Şərq təbabəti sistemində həmin ənənələrin tutduğu yeri

aydınlaşdırmaq, həmçinin türkçəçarəlik və loğmanlıq kimi əski sənət növlərini özündə birləşdirən folklor materiallarını və qədim əlyazmaları və digər mətnləri dərinlən təhlil edərək xalq təbabətinin bütövlükdə elmi-praktik mahiyyətli tarixi inkişaf mərhələlərini (İslamdan öncəki və sonrakı) hər cəhətdən özünü tamamilə doğrultmuş, elm aləmi tərəfindən qəbul edilmiş və hal-hazırda dünya folklorşünaslıq elmində geniş istifadə edilən elmi-nəzəri metodlar vasitəsilə aşkarlamaq hazırki araşdırmanın başlıca **məqsədidir**. Bu məqsədə çatmaq üçün qarşıya qoyulan **vəzifələr** aşağıdakılardır:

- Xalq təbabəti ilə bağlı motivlərin əks olunduğu Azərbaycan və ümumtürk folklor mətnlərini, eləcə də qədim əlyazmaları və digər mənbələri öyrənmək;

- araşdırma zamanı folklor mətnlərindən, qədim əlyazmalardan, eləcə də Şərqi xalqları başda olmaqla, digər xalqların bu sahədəki nailiyyətlərini əks olunduğu mənbələrdən maksimum faydalanmaq;

- bu zəngin faktoloji materialın təhlili və tədqiqində Azərbaycan və dünya alimlərinin fikirlərindən, elmi-nəzəri mülahizələrdən, eləcə də müasir tədqiqat metodlarından məqsədyönlü şəkildə istifadə etmək və s.

Dissertasiya probleminin öyrənilmə dərəcəsi. Xalq təbabəti ilə bağlı məsələlər milli folklorşünaslığımızda araşdırılarkən tədqiqatçılar ən çox xalq təbabətinin ayrı-ayrı sahələrindən bəhs etmişlər. Bu zaman həmin sahələr bir-biri ilə əlaqəli şəkildə, eləcə də mənbəşünas və etnoqraf alimlərin tədqiqatlarından hərtərəfli şəkildə yararlanaraq kompleks şəkildə araşdırılmamış, məsələnin sadəcə ayrı-ayrı istiqamətləri işıqlandırılmışdır. Xalq təbabətindən bəhs edən araşdırıcıların diqqətindən yayınmış məsələlərdən biri də Azərbaycan və qonşu ərazilərdən tapılan qədim yazılı mənbələr, o cümlədən Manna-Midiya və Qafqaz Albaniyasına aid məxəzlərin öyrənilməsidir. Xalq təbabəti ilə bağlı əsas diqqət daha çox müalicəvi əhəmiyyətli dərman bitkilərinə, qismən də mərasim folkloru, ovsunlar və orta əsr mənbələrinə yönəldiyindən bu məqam tədqiqatçıların nəzərindən tamamilə yayınmışdır.

Xalq təbabəti, bu sahə ilə məşğul olan türkçəçarə və loğmanlar, onların ənənəvi müalicə metodları haqqında bir sıra tədqiqatçılar bu və ya digər formada yazmışlar. Folklorşünas alimlərdən M.Təhmasib, Y.V.Çəmənəminli, F.Bayat, A.Nəbiyev, A.Xürrəmçızı (Ramazanova), A.Qədirova, M.Abdullayeva, Q.Şəhriyar, Q.Babazadə, M.Həkimov və digər tədqiqatçılar xalq təbabətinin müxtəlif aspektlərini tədqiqə cəlb etmişlər. Bizdən öncə bu istiqamətdə yazılmış bütün əsərləri dəyərləndirmək və onlardan maksimum faydalanmaqla yanaşı, qeyd

etməliyi ki, həmin tədqiqatlar xalq təbabətinin müxtəlif məqamlarını işıqlandırsa da, məsələnin sistemli şəkildə dissertasiya işi səviyyəsində işlənilməsi zərurəti bu günə qədər qalmaqdadır. Bu baxımdan hazırkı araşdırmanın qələmə alınması məhz həmin zəruri ehtiyacı qismən də olsa, ödəmək üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Tədqiqatın elmi yenilikləri. Təqdim olunan bu elmi araşdırmada bir sıra konkret elmi mülahizələr, yeni fikirlər, ilk dəfə tam elmi şəkildə əsaslandırılmış, ortaya konkret tezislər şəklində qoyulmuşdur. Belə ki, xalq təbabətində türkəçarə və loğmanlar, onların fəaliyyət sahələri ayrı-ayrı istiqamətlər üzrə sistemləşdirilərək qruplaşdırılır, daha sonra isə həmin istiqamətlər tarixi mərhələlər (İslamdan öncə və sonra olmaqla) üzrə təsnif edilir. Bütövlükdə qarşıya qoyulmuş məqsəd və vəzifələrdən doğan ehtiyac və tələblərin həyata keçirilməsinin məntiqi nəticəsi olan bu dissertasiyanın elmi yenilikləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- Dissertasiyada xalq təbabətinin dəqiq təsnifatı verilmiş, hər bir sahənin konkret mütəxəssisi və ayrıca müalicə metodları diqqətə çatdırılmışdır. Əsərdə onlar barədə müfəssəl məlumat verilir.

- Xalq təbabətinin minilliklərin dərinliklərindən gələn ənənələrinin inkişaf mərhələləri İslamdan öncəki və sonrakı dövrlər olmaqla iki qismə bölünür və onlar arasında qırılmaz varislik əlaqəsi faktlar əsasında təsbit edilir.

- İslamdan öncəki minilliklərin məhsulu olan türkəçarəlik bütünlüklə ümumtürk ənənələri ilə bağlıdır və burada yad təsirlər özünü, demək olar ki, göstərmir. Türkəçarəliyin birbaşa davamı və varisi olan loğmanlıq sənəti isə İslamdan sonrakı dövrü əhatə edir və müəyyən qədər Şərqi ənənələrindən qidalanaraq daha da zənginləşir. Bu məsələ dissertasiyada geniş şəkildə şərh və izah olunur.

- Dissertasiyada folklorşünaslıqda ilk dəfə İranın cənubunda, Konar Sandal ərazisində aparılmış qazıntılar zamanı tapılan, e.ə. III minilliyə aid edilən türkcə qədim bir resept tədqiqata cəlb edilmiş, hələ o dövrdə bat-bat (bəng otu), maş, soğan, antiş (andız) və s. kimi müalicəvi bitkilərdən istifadə edildiyi təsbit edilmişdir.

- Tədqiqat işində elm aləmində “Manna yazısı” kimi tanınan mətndə, eləcə də Matenadaranda saxlanılan bir albandilli əlyazmada yer alan “həyat eliksiri” barədə geniş məlumat verilir.

- Azərbaycan xalq təbabətində geniş istifadə edilən müalicəvi bitkilər barədə geniş məlumat verilir, bu sahədə daha öncə qələmə alınmış məlumatlar ümumiləşdirilir.

- Xalq təbabəti ilə bağlı bir çox terminlər, o cümlədən arxaikləşərək dövrüyyədən çıxmış bir çox kəlmələq müfəssəl izah edilir.
- Folklorumuzda və yazılı klassik ədəbiyyatımızda xalq təbabətinin yeri və rolu göstərilir.
- Orta əsrlərə aid yazılı mənbələr əsasında xalq təbabətinin bir sıra qaranlıq məqamlarına işıq salınır.
- El təbiblərinin ixtisas sahələrinin adlandırılması məsələsinə aydınlıq gətirilir.
- Türkcəyə mualicə üsulları arxaik rituallar kimi nəzərdən keçirilir, onların ritual-mifoloji əsasını təşkil edən semantik laylar müəyyənləşdirilir.
- Doğuşla bağlı mərasimdə zahılıq, qırxlıq və şər qüvvələrdən qorunma kimi ayinlərin arxaik mifoloji-semantik layları, mifoloji funksiyaları aşkara çıxarılır.

Dissertasiyanın nəzəri-metodoloji əsasları. Dissertasiya işinin nəzəri-metodoloji əsaslarını müasir elm sahələrində geniş şəkildə istifadə olunan, praktiki olaraq özünü doğrultmuş elmi-nəzəri metodlar təşkil edir. Konkret olaraq, folklorşünaslıq (M.Təhmasib, F.Bayat, M.Həkimov və b.), mətnşünaslıq (F.Ələkbərli, S.Əliyeva, R.Məmmədova, A.Sadiqov, T.Həsənzadə və b.), tibb (F.Məmmədov, A.Bəndəliyeva, S.Zülfiyev və b.) kimi elm sahələrinin elmi-nəzəri metodlarından xalq təbabəti ilə bağlı məqamların dərinədən və kompleks şəkildə təhlilində yerində və məqsədyönlü şəkildə istifadə olunur.

Habelə, tədqiqat zamanı orta əsrlərə aid əlyazmaların müəlliflərinin (Əbülhəsən Mərağayi, Əli ibn Abbas Məcusii Ərcani, Əli ibn Hüseyin əl-Ənsari “İxtiyaratı-bədi”, Zeynədin ibn Əbu İbrahim Cürçani və s.), eləcə də klassiklərimizin (N.Gəncəvi, X.Şirvani, Məsihi, İ.Nəsimi və M.Füzuli) verdikləri dəyərli məlumatlardan və onların öz əsərlərində istifadə etdikləri elmi-nəzəri biliklərdən də istifadə edilmişdir.

Bütün bu elmi-nəzəri metod və mənbələrdən yerində və məqsədyönlü faydalanmaq dissertasiyada qarşıya qoyulmuş əsas məqsəd və vəzifələrin müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsinə və nəticədə lazımı elmi yeniliklərin üzə çıxarılmasına zəmin yaratmışdır.

Dissertasiyanın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Araşdırmanın nəzəri əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, burada irəli sürülən bəzi nəzəri mülahizələr xalq təbabətinin araşdırılmasında, xüsusilə, onun müxtəlif sahə və istiqamətlərinə dair məfhumların öyrənilməsi baxımından yeni bir yanaşma istiqaməti ortaya qoyur. Bu istiqamət folklor və etnoqrafiyamızda türkcəyə əsaslıq və loğmanlığın həm də sırf tarixi mərhələlər üzrə araşdırılmasını nəzərdə tutur və məişətimizin bu sahəsinin funksiyalarının

üzə çıxarılmasını təmin edir. Eləcə də xalq təbabəti ilə bağlı inanc, ovsun, ayin və mərasimlərin simvolları ilə ritual subyektləri (icraçıları) arasındakı münasibətlərin çözülməsi və s. zamanı meydana çıxan nəzəri mülahizələr də bu səpkidə aparılan digər tədqiqatlar üçün faydalı ola bilər.

Dissertasiyanın praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, burada araşdırılan məsələlər ali məktəblərin filologiya fakültəsində folklor və etnoqrafiya nəzəriyyəsi dərslərində, habelə fəlsəfə və sosiologiya fakültələrində yararlı ola bilər.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Folklor İnstitutunda hazır-lanmışdır. İndiyədək dissertasiyanın ayrı-ayrı hissələrini əhatə edən məqalələr müxtəlif jurnal və məcmuələrdə çap edilmişdir.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya “Giriş”, dörd fəsil, “Nəticə” və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

“Giriş”də mövzunun aktuallığı, dissertasiyanın obyektı və predmeti, metodoloji əsasları, məqsəd və vəzifələri, tədqiqatın elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti müəyyənləşdirilir, aprobasiya və quruluşundan bəhs olunur.

Dissertasiyanın *“Xalq təbabəti kontekstində loğmanlıq və onunla bağlı inancların poetikası”* adlanan birinci fəslə üç yarım-fəsildən ibarətdir. Bu fəsildə göstərilir ki, xalq təbabəti ilə məşğul olan həkimləri şərti olaraq, iki yerə ayırmaq mümkündür:

1. Vergili türkəçarələr. Qədim tarixi olan xalq həkimləri və ya türkəçarələr vardır ki, bunlardan bir çoxunun sənəti vergi kimi aldıklarına inanılır. Bu xalq həkimliyi və ya türkəçarəlik bir başqasına vərəsəlik və ya ustad-şagird yolu ilə ötürülmür. Buraya əsasən, hanıxçılıq, əbəcilik // həbəçilik (mamaçalıq), sınıqçılıq, çöpçülük və s. daxildir.

2. Təcrübə vasitəsilə öyrənən türkəçarələr – xalq loğmanları. Otlarla, müxtəlif sularla, zəli ilə, qan almaqla və ya başqa vasitələrlə müalicə edən türkəçarələr vardır ki, bunların sənəti baxmaqla, təcrübə ilə, vərəsəliklə özlərindən sonrakılara keçir. Burada ustad-şagird əlaqəsi də mühüm rol oynayır. Bu türkəçarələrə sınıqçılıq, göbəkçəkənlik, otlarla və ya başqa üsullarla müalicə edənlər, qan almaqla sağaldan həcəmətçilər və b. daxildir.

Ancaq bunların hər ikisini birləşdirən başlıca nöqtə bu türkəçarəliyin fiziki simptomları-əlamətləri olan hər hansı bir xəstəliyi, narahatlığı müalicə etmələridir. Xəstəliklərin özləri müxtəlif olduğu kimi, onların müalicə, sağaltma metodları da dəyişikdir. Təbii ki, oxşarlıq və fərqlilik, çoxnövçülük və çoxyönlülük türkəçarəliyin zənginliyindən xəbər verir. Xalq təbabətinin zənginliyinə və müalicə edənlərin qabiliyyət baxımından fərqliliyinə baxmayaraq bütün türkəçarələr güclərini, istedadlarını Allahdan aldıklarına inanırlar. Ona görə də sağaltmağa başlamadan əvvəl dua oxuyur, “əl məndən, ətək Allahdan”, “iş məndən, səbəb Allahdan” deyirlər. Türkəçarəlik bir inamdır, ilahi güc qarşısında bir təslimiyyətdir. Belə olmasaydı müasir tibbin aciz qaldığı və ya anlaya bilmədiyi (məsələn, çöpçülük, qorxunu götürmək kimi) bir çox xəstəlikləri heç bir tibbi təhsili olmayan sadə insanların sağaltması, müalicə etməsi mümkün olmazdı. Xalq da tarixin qaranlıq çağlarından başlayaraq bu gün elmin yüksək inkişaf və texnika əsri olmasının baxmayaraq hələ də türkəçarələrə inanmaz, onlara müraciət etməzdi.

Birinci fəslin “*Xalq təbabətinin tədqiq tarixi*” adlanan birinci yarımfəslində göstərilir ki, araşdırılan bir çox qaynağa görə türkcə ən qədim tibb kitabı Orta Asiyada Turfanda təqribən X əsrdə qələmə alınmışdır. Bu kitab uyğurca olub 45 tomandan meydana gəlmişdir. Bəzi məlumatlara görə bu kitab hind və çin dilində yazılmış tibb kitablarının sərbəst tərcüməsidir. Türk dilinin, tarixinin, ədəbiyyatının, mədəniyyətinin ölməz əsəri olan Mahmud Kaşqarlının “Divanı lüğət-it türk” kitabında təqribən 581 tibb termini verilmişdir. Bu da XI əsrə qədər türklərin inkişaf etmiş tibb elminin mövcudluğundan xəbər verir.¹ Hər halda İslamiyyətin yayılmasından sonra yazılan ən mötəbər tibb kitabı XIII yüzildə Hakim Barakatın “Tuhfa-i mubarizi” adlı əsəridir. Kitab Amasya hakimi Alp Qaziyə ithaf edilmişdir. Səlcuqlular zamanında və sonradan Osmanlılar dövründə də tibb kitabları yazılmağa başladı. XIV-XV yüzillərdə həm Azərbaycanada və Anadoluda, həm də Orta Asiyada da tibb kitabları yazılmağa başladı. Sadəcə Osmanlı dönəmində ənənəvi tibblə bağlı iyirmidən çox kitab yazılmışdı.²

Dövrün tibb ənənələrindən bəzi maraqlı fraqmentlərə Nizami Gəncəvinin əsərlərində də rast gəlinməkdədir. Nizaminin “görüşləri, profilaktikaya aid məsləhətləri, məzəc nəzəriyyəsinə münasibəti onun

¹ Şeşen R. Ortaçağ İslam tibbinin kaynakları ve XV yüzyılda türkçe'ye tercüme edilen tıp kitapları // Tıp tarihi araştırmaları, 5 (1993), s. 11-20

² Suveren K., Uzel İ., İlk türkçe tıp yazmalarına genel bir bakış // Tıp tarihi araştırmaları, 2 (1988), s. 126-142

təbabətlə tanış olmasına dəlalət edir. Nizami Gəncəvinin bir çox əsərlərində, məcaz və profilaktika, pəhriz sahəsində tibbi görüşləri heyfət doğurur”. O yazır:

Məcaz itirərsə, yolunu əgər,
Səlamətlik ələ çox çətin düşər.
İştahla olduqca yemək – içməyin,
Dodağında öpüş olacaq şirin.
Az yeməkdən kimsə qızdırmaz, ancaq
Çox yeməkdən gündə yüzü ölür, bax.
Haramdır ələfi tarac eyləmək,
Bədəni dərmana möhtac eyləmək.¹

Sözügədən dövrdə yaşamış daha bir məşhur loğmanın adı dövrümüzədək gəlib çatmışdır. Söhbət vaxtilə Azərbaycan hökmdarı Sultan Özbəyin (XII) şəxsi həkim olmuş Cəlaləddin Təbibidən gedir. Dövrünün ən tanınmış təbiblərindən biri kimi ad çıxaran bu həkim barədə Sultan belə yazmaqdadır: “Mənim həyatımı saxlayan bu adamdır. O, yalnız xəstələnlərin möcüzəli şəfavericisi deyil. O, xəstəliyi əvvəlcədən təyin edir və o dərəcədə dava-dərman hazırlayır ki, onlar tam mənasında müalicə edir ... Onun varlığı insanlara hədsiz xeyir verir və sonralar ona bənzər həkim yetişməmişdir”.² Əlyazmalar İnstitutunun əməkdaşları tərəfindən Azərbaycanda ənənəvi tibbin tarixinin öyrənilməsi istiqamətində görülmüş işlər gerçəkdən də hər cür təqdir və tərifə layiqdir³.

¹ Bəndəliyeva A. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında tibbi mövzular // “Azərbaycanda tibb elminin tarixi problemləri” mövzusunda I Respublika elmi konfransının materialları. Bakı: 1-2 fevral 2005, s. 78

² Bünyadov Z. M. Azərbaycan Atabəylər dövləti (1136-1225 -ci illər), Bakı: Elm, 1984, s.229

³ Ələkbərli F., Yunusov O. Hacı Süleyman ibn Salman İrəvani və onun “Fəvayidül-Hikmət” əsəri // “Azərbaycanda tibb elminin tarixi problemləri” mövzusunda I Respublika elmi konfransının materialları. Bakı: 1-2 fevral 2005, s. 16-167; Ələkbərov F. Şərq təbabəti və milli xərəklərimiz. Bakı: Elm, 1994, 212 s.; Həsənzadə T. XIX əsrdə yaşamış iki azərbaycanlı həkim haqqında // “Azərbaycanda tibb elminin tarixi problemləri” mövzusunda I Respublika elmi konfransının materialları. Bakı: 1-2 fevral 2005, s. 55-56; Xəyal S. Füzulinin tibbi-bioloji görüşləri // “Azərbaycanda tibb elminin tarixi problemləri” mövzusunda I Respublika elmi konfransının materialları. Bakı: 1-2 fevral 2005, s. 82-90; Məhərrəmli Q. Azərbaycan folklorunda xalq təbabətinin izləri // “Azərbaycanda tibb elminin tarixi problemləri” mövzusunda I Respublika elmi konfransının materialları. Bakı: 1-2 fevral 2005, s. 90-95 və s.

Son dövrlərdə Azərbaycanda və ümumilikdə Şərqdə mövcud olmuş ənənəvi təbabətə, xüsusən bu barədə əsas bilgi mənbəyi hesab edilən qədim əlyazmalara xaricdə də marağın artmaqda olduğu müşahidə edilir. Bu baxımdan “Azerbaijan International” jurnalının redaktoru Betti Bleyerin (ABŞ) və Devid Raytın (Böyük Britaniya) adını ilk sıralarda çəkmək lazımdır”¹

Birinci fəslin ikinci yarım fəslə “*Xalq inanclarında və ənənəvi təbabətdə Loğman*” adlanır. Ənənəvi tibb kitablarında və türkçəçarəlikdə adına tez-tez rastlanan mifoloji şəxslərdən biri də Loğmandır. İslamdan əvvəlki dövrlərin inancları ilə bağlı olan Loğman zamanla simvollaşaraq türkçəçarəliyi yüksək səviyyədə həyata keçirən xalq həkimlərinə verilən ümumi ada çevrildi. O, haqqında Qurani-Kərimin “Loğman surəsi”ndə bəhs edilən elm, fəzilət sahibi bir həkimdir. Ancaq Quranda onun peyğəmbər olub olmadığı qəti olaraq söylənilmir. Ümumi fikir belədir ki, Loğman Həkim peyğəmbər deyildir. Loğmanın nə zaman və harada yaşadığı, harada öldüyü, hansı millətdən olduğu, nə ilə məşğul olduğu məchulluq pərdəsinə bürünmüşdür. Müqəddəs Kitabın verdiyi məlumatlardan başa düşmək olur ki, Cənab Allahın nəzdində Loğman bir simvoldur, ağılın, müdrikliyin simvoludur. Ancaq rəvayətlərə görə, Hz.Loğman Ərəbistanın Umman tərəfində yaşayıb. Loğman Hz. Davud peyğəmbərlə (ə) görüşüb ondan elm öyrənib. Hz.Davuda (ə) peyğəmbərlik verilməmişdən qabaq müftü olan Loğman Həkim Hz.Davuda (ə) peyğəmbərlik verildikdən sonra fitva verməyi buraxdı və Hz.Davuda (ə) ümmət oldu. Bundan sonra Loğmana hikmət verildiyi söylənilir. Peyğəmbər olduğu haqqında birbaşa məlumat verilməyən Loğmana dini inanclara görə Cənab Allah tərəfindən həkimlik, müdrilik verilmiş, bütün xəstəlikləri müalicə edə bilən bir şəxs olmuşdur. Onun oğluna verdiyi nəsihətlər də İslam aləmində çox məşhurdur. Loğman haqqında müxtəlif kitablarda fərqli-fərqli məlumatlar verilir. Ancaq Loğman hər halda xalq əfsanələrinin qəhrəmanı olub tarixi bir şəxs deyildir. O, bir simvoldur və türk türkçəçarəliyinə yalnız İslamiyyətin zühurundan sonra daxil olmuşdur².

¹ Betty Blair. The Medical Manuscripts of Azerbaijan - Unlocking their Secrets // Azerbaijan International 5.2, Summer 1997, p. 51-53; David Wright. Book Reviews. Azerbaijan: Medieval Manuscripts, History of Medicine, Medicinal Plants" by Farid Alakbarli // Vesalius, Official Journal of the International Society for the History of Medicine, London-Paris, Vol. XII, No 1, June, 2006, p. 56.

² Bayat A.H. Türk kültüründə Lokman hekim // Türk dünyası araştırmaları vakfı, İstanbul, 2001, s.7

Ancaq Loğmanın şəxsiyyəti, doğulduğu yer, təhsili, milliyyəti haqqında nə tarix kitablarında, nə də dini kitablarda kifayət qədər məlumat yoxdur. Onun haqqında yalnız əfsanələr, rəvayətlər qalmışdır. Bu əfsanələrdən birinə görə atasının adı Bauradır. Baura yenə əfsanələrə görə, Hz.Eyyubun bacısı və ya xalası oğludur. Başqa bir rəvayətə görə, Loğman İsrail övladları arasında qazılıq etmiş həbəşli bir zəncidir. Başqa bir variantda görə, Loğman dülgər olub. Vakidi Loğmanın İsrail oğullarının qazısı olduğunu bildirməklə Eyle və Medyən tərəflərdə yaşadığını və Eyledə də öldüyünü yazır. Loğmanın haralı olduğu da tam olaraq bilinmir. Bəzilərinə görə o həbəşlidir, bəzilərinə görə o, Nubyalıdır, bəziləri də onun Sudandan olduğunu deyirlər. Ancaq əfsanə və rəvayətlərin çoxu bir nöqtədə birləşir. Loğman qara dərilili qul olub sonradan azad edilmişdir. Azad insan olduqdan sonra Loğmanın qazılıq etdiyi, dülgərlik etdiyi, çobanlıq etdiyi bildirildiyi kimi tacir, xarrat, xalça toxuyan, çeşidli alətləri təmir edən usta olduğu haqqında da rəvayətlər vardır. Bir sözlə, əfsanə və rəvayətlərdə onun xalq həkimliyindən çox bəhs edilməz və ya həkimlik bilgilik mənasında işlədilər. Əfsanəyə görə, Loğman Həkim Dədə Qorqud, Bilqamış, İsgəndər kimi ölümsüzlük axtarmış, axtara-axtara lazım olan bitkini tapmış, bitki də ona “Mən ölümsüzlüyə çarəyəm” demiş, beləliklə ölümsüzlük bitkisini tapmış tək həkim olmuşdur. Əfsanəyə görə, Loğman ölümsüzlük iksirini hazırladıqdan sonra görünməz bir əl iksiri yerə tökmüş, həkimin yazdıqlarını da Ceyhun çayına atmışdır. Ancaq bu əfsanənin dəyişik variantları da vardır. Məsələn, bir variantda görə, ölümsüzlük iksirini tapan Loğman Həkim onu bir şüşə qaba qoyur, ancaq körpüdə keçərkən diqqətsizlikdən şüşəni əlindən çaya salır. Başqa bir əfsanədə deyilir ki, Loğman ölümsüzlük iksirinin formulunu əlinə yazır, ancaq yağış yağanda formul silinib gedir. Başqa bir variantda görə, ölümsüzlük iksiri Cənab Allahın əmri ilə Cəbrayıl tərəfindən yox edilmişdir. Ona görə Loğman Həkim xalq həkimlərinin atası sayılmaqla hər dərddə dərman tapdığı da söylənən əfsanəvi şəxsdir və bütün alternativ tibbi simvollaşdırmaqdadır. Əfsanələrdə otların, çiçəklərin dilini bilən, ölümsüzlük dərmanının necə düzəldiyini öyrənən, ancaq bu dərmanın reseptini Asi çayından keçərkən əlindən suya saldığı söylənən Loğman Həkimdən söz edilir¹.

Burada önəmli bir məsələni də qeyd etmək lazımdır. Türkçəçarəlikdə həkimlərlə təbiblərin fərqi vardır ki, çox zaman bu iki

¹ Baydar H. Tibbi, aromatik ve keyf bitkileri - bilimi ve teknolojisi. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Ziraat Fakültesi, SDÜ Basımevi Yayın No: 51, 2005

termin bir-birinin alternativini kimi işlədilir. Ancaq sağaltma prosesi həkimlə təbibin arasında bölüşdürülmüşdür. Həkim sadəcə olaraq sağaltma texnikasını, dərmanları yaxşı bilən deyil, eyni zamanda insan vücudunu bilməyə çalışan, həkimliyin fəlsəfəsi ilə məşğul olan şəxsdir. Təbib isə müəyyən sağaltma metodlarını öyrənən və həyata keçirəndir. Məsələn, İbn Sina həkimdir, Şərafəddin Sabunçuoğlu isə təbibdir.¹

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, insanlıq tarixində türk xalqları keçmişdən indiyə qədər fərqli adlarla adlandırılmış şaman, loğman, loğman həkim, otaçı, əmici, xoca, üfürükçü, ocaqlı, sehrbaz, molla və s. kimi insanlara müxtəlif qabiliyyətlər yükləmişlər. Bunlardan bəzilərinin həkimlik qabiliyyətini vergi ilə aldıklarına, bəzilərinin təcrübə ilə öyrəndiyinə, bəzilərinin nəfəsinin qüvvətli olduğuna, bəzilərinin əllərinin şəfali olduğuna inanılmışdır. Xalq hər zaman yuxarıda adlarını çəkdiyimiz bu insanlara inanmış, sağalmaq üçün onlara müraciət etmişlər. Ümumi şəkildə xalq həkimi və ya türkçarə dediyimiz bu insanlar öz bilikləri, təcrübələri ilə insanlara kömək etmiş, hər zaman onların yanında olmuşlardır. Xalq həkimliyinin ən əsas cəhəti ənənəvi olması, nəsil-dənəslə ötürülməsidir. Xalq arasında Loğman həkimlə bağlı bir çox rəvayətlər vardır. “Loğmanın ən böyük təbibi olub. Günnərin bir günü Loğman imtahan götürürmüş. Bütün tələbələr gəlir imtahan verir tibbdən. Axırda nəzəri imtahan imiş, elə-belə imtahan. Görüm bunun biliyi, səviyyəsi çatacaq, çatmayacaq? Bura qoyullar kəlbətin, isti köz, bir də kül. Kim gəlib əlin atıb götürür, yanır əli. Ərəstun baxıb o üzə-bu üzə, gedib külü götürüb, deyib, hə, indi qoyun mənim ovucuma bunu. Qoyublar, keçib imtahandan”². Həm də Loğman haqqında gözəlliyi sevən, yaşamadan zövq alan birisi kimi danışılır. “Bir dəfə Əzrayıl Loğmana deyir ki, sənin canını alacam.

Deyir ki:

- Mənim canımı gedək o çəmənliyin, çayın qırağında al.

Gedir.

Deyir:

- Oxxay, necə yaşamalı dünyadı.

Əzrayıl deyir:

- Loğman, sən niyə dedin mənim burda canımı al?

Deyir ki:

¹Oğuz Y. Tıbbın evriminde sağmanlar ve hekimler // V.Türk tıp tarihi kongresi bildirileri. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1998, s. 515

²Masallı folklor örnekləri / toplayıb, tərtib edən F.Bayat. I kitab, Bakı: Elm və təhsil, 2013, s. 60

- Onsuz da öləcəm, dedim, gözəl bir təbiət namında ölüm”.

Loğmanlıqla bağlı inanclarda təcrübə və müşahidəyə dayanaraq xəstəlikləri sağaltmaq, ağrıları azaltmaq, vəziyyəti yaxşılaşdırmaq kimi ənənəvi metodlar hər zaman ara həkimləri və ya türkəçarə deyilən insanların əsas vəzifəsi olmuşdur. Müxtəlif metodları bilən və dərman qarışımından məlhəm düzəldən bu insanlar loğmanlardan fərqli olmuşdur. Loğman xəstəliyin səbəbini, qaynağını və nəhayət fəlsəfəsini bilən adamdır. Onun müalicəsi ruhsal, fiziksəl olmaqla iki mərhələlidir. Xalq arasında Loğman Həkim belə bir statusda duran insan olmuşdur.

Azərbaycanda da Loğman Həkimlə bağlı çoxlu əfsanələr vardır. El arasında xalq təbabətini yaxşı bilən adamlara Loğman deyilməsi bunu bir daha isbatlayır. Bu əfsanələrin birində deyilir: “Bir loğman var idi. Onun qardaşı yaraşığı və sağlam idi. Loğman deyir ki, gərək mən qardaşımı izləyim, görüm bu, necə sağlam olub? İzləyib görür ki, qardaşı işini görməmiş evə girib iki dənə çörəyi yeyib gedir. Loğman öz-özünə deyir:

-Səhər yeməyi bədənin mismarıdır.

Qardaşımı sınağa çəkmək istəyir. Arvadına deyir:

-Çörəyi gizlət, görək bu nə edəcək?

Arvadı çörəyi gizlədir. Loğmanın qardaşı yenə həmişəki kimi səhər tezdən durur. Çörəyi axtarır. Tapmır. Ora vurnuxur, bura vurnuxur, gəlir un torbasını tapır. Başlayır un yeməyə. Yihayi halı yavaş-yavaş pisləşir. Günü-gündən soluxub ölür. Loğman qardaşının ölümünün səbəbini öyrənmək istəyir. Qarnını yarıb görür ki, bağırsağının bir hissəsi sümükləşib. Həmin yeri kəsib çıxardır. Gətirib ustaya verir ki, usta ondan bıçağına dəstək düzəltsin. Usa bıçağa dəstək düzəldir.

Günlərin bir günü loğman bostana gedir. Orada qarpız kəsib yeyir. Bıçağı da qarpuzə sancıb yatır. Durub görür ki, bıçağın dəstəyi yoxdur. Loğmana məlum olur ki, qarpız bu dərdin əlacıymış”.¹ Əfsanədə iki məqam xüsusi diqqət çəkir. Birincisi, Loğmanın xəstəliyin, daha doğrusu ölümün səbəbini aydınlaşdırmaq üçün meyiti yarması faktıdır ki, eyni metod müasir tibbdə, xüsusən də məhkəmə-ekspertiza təbabətində geniş istifadə olunur. İkincisi isə, təcrübə nəticəsində əldə edilən yeni bilik sayəsində tibbi biliklər sisteminin daha da zənginləşdirilməsidir. Söhbət qarpızın suyunun müalicəvi əhəmiyyətinin kəşf edilməsinin təsvirindən gedir.

¹ Abdullayeva M. Türkəçarələr folklor mətnlərində (Şəki-Zaqatala bölgəsindən toplanmış örnəklər əsasında) // “Azərbaycanda tibb elminin tarixi problemləri” mövzusunda I Respublika elmi konfransının materialları. Bakı: 1-2 fevral 2005, s. s. 103

Azərbaycan folklorunda Loğman eyni zamanda nağıl qəhrəmanıdır və “Loğman” adlı nağıl bilavasitə ona həsr edilmişdir. Həmin nağıl zülmkar bir padşahın xəstələnməsi və onu sağalda bilməyən həkimlərin boynunu vurması ilə başlayır. Xəbər Loğmana çatır-çatmaz o özünü “rəngi sapsarı, ölü rənginə” oxşayan, “üzü-gözü yupyumru şiş tökmüş” padşaha yetirir və deyir ki, onun qanında xərcəng var və dərman da şah oğlunun qanıdır. Odur ki, şah öz oğlunun öldürülməsinə fərman verməlidir. Şah buna razı olmasa da, Loğman hiylə işlədərək, vəzir-vəkilin köməyi ilə onu buna razı salır. Özünə bir qoyun kəsərək, qanını şahı içizdirərək, onun qusmasına və qanındakı xərcəngdən azad olmasına səbəb olur. Sonra isə ona müraciət edən vəzir və vəkilin də tutulduqları xəstəlikləri də sağaldır. Nağılın sonunda Loğmanın bir başqa həkimlə mübahisəsindən və onun qalib gəlməsindən bəhs edilir¹.

Şübhəsiz ki, yuxarıda təqdim edilən süjet və motivlər xalq yaradıcılığının məhsuludur və bu süjet və motivlər öz adını bir epitet kimi sonrakı dövrlərin usta həkimlərinə, o cümlədən, türkəçarəliklə məşğul olan el həkimlərinə verən, gerçək kimliyi məlum olmayan əfsanəvi bir şəxsə həsr olunmuşdur. Yəni bu halda “Loğman” adı xüsusi isim kimi işlənir. İkinci halda isə söhbət həkim, təbib kimi terminlərin sinonimi kimi çıxış edən və daha çox epitet rolunu ifadə edən addan gedir. Bu ad-termin, eləcə də ondan törəyən “loğmanlıq” kəlməsi Azərbaycanda mövcud olmuş ənənəvi tibbin, yəni xalq təbabətinin terminologiyasında özünə möhkəm yer etmişdir.

Birinci fəslin üçüncü yarımfəslə *“Türkəçarə ənənəvi təbabət və inanc sistemi kimi”* adlanır. Burada göstərilir ki, elmi ədəbiyyatda “xalq təbabəti” və ya “türkəçarəlik” dedikdə xəstəlikləri sağalda bilmək üçün qoyulmuş diaqnozdan fərqli müalicə üsullarına (bitki, heyvan və mineral sular, əllə masaj, bioenergetik və ya psixoloji təsir) qədər geniş bir sahə nəzərdə tutulur. Xalq təbabətinin əsasında inanma, eləcə də nəsilədən nəsilə ötürülən ənənəvi bilik, metod və üsullar durur. Türklər arasında həmin üsul və metodlar “türkəçarəlik”, onlardan istifadə edən xalq həkimi isə “türkəçarə” adı ilə məşhur olmuşdur. İslamın qəbulundan sonra isə daha çox “loğman” terminindən istifadə edilmişdir.

Bu gün ənənəvi xalq həkimliyi, türkəçarəlik, ənənəvi tibb və ya alternativ tibb adı ilə məlum olan sağaltma üsul və metodlarının tarixi, demək olar ki, homo sapiensin tarix səhnəsinə ayaq açdığı zamandan başlayır. Yəni onların tarixi insanlığın tarixi qədər qədimdir.

¹ Azərbaycan nağılları. Beş cildə. V cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, s. 118-123

Ənənəvi xalq həkimliyi ilə alternativ tibb arasında fərq vardır. Xəstə orqanı əm (əmmə) ilə müalicə üsulu türk xalqları üçün ənənəvi tibbdirsə, bu, başqa xalqlar üçün alternativ tibbdir. Yoqa dedikdə bu gün ənənəvi hind müalicə üsulu nəzərdə tutulursa, türkəçarəlik də yalnız türk xalqlarına məxsus ənənəvi sağaltma metodlarının cəmidir. Təbii ki, ənənəvi xalq həkimliyi nəsildən-nəslə keçərək daha da çilalanmış, yeni-yeni üsullarla daha da təkmilləşmişdir. Müasir təbabətin olmadığı zamanlarda ənənəvi tibb hər xalqın öz dünyagörüşünə, inanc sisteminə, yaşayış şəklinə, münasibətlər sisteminə görə formalaşmışdır. Ona görə də ənənəvi tibb dedikdə inanclarla, ətraf mühitə baxışla yoğrulmuş qeyri-peşəkar sağaltma metodları nəzərdə tutulur. Müxtəlif sağaltma üsul və metodlarına sahib olan ənənəvi xalq həkimliyi türk xalqları arasında daha çox bitkilərlə, əl enerjisi ilə müalicə forması ilə seçilir. Ancaq bu gün Hind, Tibet, Çin, Afrika xalq təbabəti adı ilə məşhur olan ənənəvi tibb əslində o xalqlara xidmət etmiş, başqa xalqlarda isə ənənəvi təbabətin müxtəlif formaları olmuşdur. Bu baxımdan Azərbaycan da istisna deyildir. Məlum olduğu kimi, ölkəmiz dünyanın ən qədim sivilizasiyalarının formalaşdığı areala daxildir və Azərbaycanda tibb elminin tarixi minilliklərin dərinliklərinə qədər uzanmaqdadır. Bunu ölkəmizin ərazisində aparılmış arxeoloji qazıntılar birmənalı şəkildə sübut etməkdədir. “Son arxeoloji və tarixi tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycan təbabəti Misir, Hind və Çin təbabəti qədər qədimdir. E.ə. V minillikdə artıq bizim əcdadlarımız mürəkkəb cərrahiyyə əməliyyatları aparmaq iqtidarında idilər. Belə ki, Azərbaycanın Çalağantəpə məntəqəsində trepanasiya (yəni beyin üzərində əməliyyat) izlərini daşıyan, e.ə. V minilliyə aid insan kəlləsi tapılmışdır .

Adından da göründüyü kimi, türkəçarə türklərə aid olan bir olaydır və xalq arasında geniş yayılmış müalicə üsullarının hamısına türkəçarə deyilir. “Tarix boyu ulu babalarımız, nənələrimiz müxtəlif xəstəlikləri aradan qaldırmaq üçün xalq təbabətindən geniş istifadə etmişlər”. Xalq təbabətinin adı kimi çıxış edən “türkəçarə” termininin etimoloji təhlili onun bir etnosun – türklərin adı ilə bağlı olduğunu göstərir. Lakin məsələ təkcə bununla bitmir. “Mahmud Kaşğarının göstərdiyi kimi, “türk” sözünün bir mənası da “sadə” deməkdir. Deməli, türkəçarə türk xalqının təbabəti, yaxud sadə təbabət mənasını verir”¹ (109, 95).

Terminin tərkibində fars mənşəli “çarə” kəlməsinin işlənməsi onun İslamdan sonra yarandığını, daha əski, “otaçı”, “əmçi” // “əmçi-dəmçu”

¹ Qədirova A. Azərbaycan folklorunda xalq təbabəti nümunələri // “Azərbaycanda tibb elminin tarixi problemləri” mövzusunda I Respublika elmi konfransının materialları. Bakı: 2005, s. 95

(emçi-tomçi) kəlmələrini əvəz etdiyini, tərəkəmələr arasında yaygın olan və şəhər mədəniyyətinin tərkib hissəsi kimi çıxış edən loğman-həkim müalicə üsullarından nisbətən fərqli müalicə üsullarını ifadə etmək üçün dövrüyyəyə girdiyini söyləyə bilərik.

Türk xalqlarının ənənəvi xalq həkimliyi kökü çox-çox qədim dövrlərə qədər uzanan şamanizmə, daha dəqiq desək, şamanların müalicə üsuluna dayanır. Xalq həkimliyinin kökündə dayanan magiya (şamançılıq) sənətinin bəzi bilinməyən və bilinən məqamlarına aydınlıq gətirən Füzuli Bayat həmin ənənələrin günümüzdə də davam etdiyini diqqətə çatdırır və bildirir ki, xalq arasında alazlama deyilən və odla xəstə orqanın təması saxlamaqla və ya xəstə orqanı əmmək və onu kənara tüpürməklə, qorxutmaqla edilən müalicə formaları şamanlıqdan qalmadır. Onun sözlərinə görə, bu gün Anadoluda ələvi-bəktəşi dədələrinin xəstəliyə səbəb olan varlıqları xəstənin “bədəndən çıxartmaları”, Azərbaycanda ocaqların dəliləri sağaltması, dua oxumaqla ağrıları azaltmaq kimi metodlarının kökü şamanlıqdan qaynaqlanır. Xalq arasında cinçilərin, pis ruh qovucuların mövcud olması da şamanlıqla birbaşa bağlıdır¹. Sovetləşməyə qədər Azərbaycanda geniş yayılan türkəçarəlik 30-cu illərdən sonra təqib edilməyə, şarlatan damğası vurulmaqla xalq arasında gözdən salınmağa başladı. Müasir tibbin də səyi ilə türkəçarəlik türk dünyasının hər yerində olduğu kimi Azərbaycanda da zəiflədi, yox olma dərəcəsinə gətirildi. Buna baxmayaraq kənd yerlərində rejimin ən qatı təqibləri zamanı da xalq türkəçarələrə müraciət edirdi. Məsələn, yarpızdan, kəkötəndən, qarğızdan, müxtəlif ədviyyatlardan soyuqlamadan tutmuş, öskürəyə, üşütmədən tutmuş baş ağrılarına, boğaz ağrılarına, nəfəs daralmalarına qədər bir çox xəstəliyin müalicəsində istifadə edilirdi.

Türkəçarəlik şifahi şəkildə, nəsildən nəsle, konkret olaraq ustaddan şagirdə (bəzən ustad ata, ana, əmi də ola bilər) keçdiyindən ona bəzən *folk medicine* də deyilir. Daha doğrusu bütün bilgiler, təcrübələr şifahi şəkildə ötürülür, şifahi şəkildə yaşadılır. Elə bu fakt da onu həm də folklor nümunəsi kimi gözdən keçirməyə imkan verir.

Bu gün elm və texnikanın bu qədər inkişaf etməsinə baxmayaraq türkəçarəliyin yenidən dirçəlməsi, yayılması, hətta zənginləşməsi insanların təbiblərə, xalq həkimlərinə müraciət etmələri xalq mədəniyyətinə duyulan istəklə, həsrətlə bağlıdır. Belə ki, təbiətin təhrif edildiyi, təbiiyin pozulduğu, yaşam tərzinin dəyişdiyi, bioenerjinin azaldığı bir zamanda sağlamlığı təhdid edən bu qədər çox şeyin ortaya çıxdığı günümüzdə

¹ Bayat F. Ana hatları ilə türk şamanlığı. İstanbul, 2006, s.261

türkəçarəlik qurtuluş yeri kimi önə çıxır. Xalq yenidən təbiblərə, əfsanəvi loğmanlara, əfsanəvi əttarlara, sehr və tilsim yazanlara inanır. Keçmişdə həyatın hər nöqtəsində hakim olan loğmanlıq yenidən dirçəlir, şəfali otlarla, sularla, qorxutmaqla, dinləndirməklə müalicə üsulları artır. Bu isə ənənəvi tibbin müasir tiblə birləşməsi, müasirliyin içində keçmişin yaşadılmasıdır.

Xalq arasında müalicə üsullarının, xüsusən də bitkilərlə sağaltmanın qalıntıları yaddaşlarda hələ də qalır. Ancaq bu yadda qalma dedikdə bu gün üçün faydalı olan üsulla, unudulanların bir yerdə cəmi nəzərdə tutulur. Bu gün ənənəvi tibbin ən maraqlı tərəfi sağaltmada yaddaşlarda qalanların həyata keçirilməsidir. Bu isə keçmişdən günümüze qədər türkəçarəliyin nə qədər dəyişikliyə məruz qaldığını göstərməklə bərabər həm də zamanla bu sağaltma üsullarının çoxunun işləklidən çıxdığını sübut edir. Folklor toplusmaları zamanı türkəçarəliklə məşğul olanların daha əvvəlki nəslin təcrübəsindən yararlandığı məlum oldu. Xüsusən yaşlı türkəçarəçilər unuduqlarını, itirdiklərini təəssüflə də olsa xatırlayırlar. Hətta məşhur türkəçarələrin ölməsi ilə bəzi praktik bilgilər itib getmişdir. Türkəçarəlik şifahi şəkildə yaşadığından, nəsildən nəslə ötürüldüyündən min illik təcrübə təbii ki, olduğu kimi saxlanıla bilməz. Bəzi ailələr türkəçarəliyi nəsildən nəslə ötürdüyündən müalicə metodları daha dolğun və bütün şəkildə üçüncü və dördüncü nəslə ötürülə bilir.

Folklor ekspedisiyaları zamanı bu üsulların çoxu toplanıb nəşr edilməklə itirilmiş dəyərlər yenidən bərpa edilir, bu yolla türkəçarəlik yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoyur. Ancaq uzun müddət müalicə praktikasında tək, alternativsiz olan xalq təbabəti yuxarıda da deyildiyi kimi, bir müddət qadağanların, tutuqlamaların nəticəsində arxa plana keçirilmişdir. Ona görə də folklor materialları arasında türkəçarəlik ən yaddaşlarda qalanıdır. Avropada xalq təbabətinə maraq və türkəçarəliyin öyrənilməsi əsasən, XX əsrin 70-ci illərindən başlamışdır. Xalq təbabətinin öyrənilməsi və onun üsullarından müasir tibbin də yararlanması türkəçarəliyin yeni bir dönəmə qədəm qoyduğundan xəbər verir. Azərbaycanda türkəçarəliyin layiq olduğu diqqəti görməsi daha çox müstəqillikdən sonraya düşür. Bitkilərlə müalicə, ruhi təmizlik, sağlam həyat tərzini haqqında araşdırmalar aparılır, əsərlər yazılır. Bizdə bu tendensiya son 10-15 ildə güclənmişdir.

Dissertasiyanın *“Xalq təbabətində praktiki müalicə üsulları və onların inanc əsasları”* adlanan ikinci fəslə beş yarım fəsildən ibarətdir.

Şifahi şəkildə ustaddan şagirdə keçən türkəçarə sağaltma sistemi dünyada XIX əsrin yarısından, Azərbaycanda isə XX əsrin əvvəllərindən zəifləməyə, müasir tibb tərəfindən sıxışdırılmağa başlayır. Müasir tibb

özündən əvvəlki bütün tibbi təcrübələri bir yerə toplamaqla onu sistemləşdirmiş və özünəməxsus müalicə üsulları yaratmışdır. Müasir tibbin sürətlə inkişafı ilə bağlı olaraq türkəçarəlik də özünü yeniləmiş, daha elmi üsullarla sağaltma yöntəmləri yaratmışdır.

Bu gün türkəçarəliklə, xalq təbabəti ilə ağrını azaltma, xəstəliyi sağaltma və müalicə üsullarının başında:

1. Geniş yayılmış banka atma
2. Bəzi bitkilərin tüstüsünə vermə
3. Xalq arasında hacamat adlanan çərtmə ilə qan aldırma
4. Şəfalı sulardan içirmək
5. Bitkilərdən hazırlanan dərmanlarla sağaltmaq və s. gəlir.

Ancaq bu sadalananlar fiziki xəstəliklərin və daha çox soyuqdəymələrin, baş ağrıların, diş ağrıların, böyrək, dalaq, mədə xəstəliklərinin yaxşılaşdırılması, sağaldılması, müalicəsi ilə bağlıdır. Bununla bağlı olaraq türkəçarəlik həm də mənəvi-psixoloji narahatlığı da aradan qaldırmaqla vəzifəlidir. Belə ki, ruhi xəstəliklərin bütün növlərinin müalicəsi hər zaman türkəçarəliyin diqqət mərkəzində olmuşdur. Qədim zamanlarda xalq həkimliyinin ritual kökənli olması da bununla bağlıdır. İslamiyyətdən sonra ocaqların, pirlərin, türbələrin bir sağaltma mərkəzi halına gəlməsi müalicənin inancla bağlı olduğunu ən yaxşı izah etməkdədir. Qədim zamanlardan sınaq edilmiş üsulların bir çoxu Avropa tibbinin təsiri və təqibi ilə unudulsa da, bu gün də ruhi-psixoloji xəstəlikləri müalicədə çilədağların, pirlərin, ocaqların rolu danılmazdır.

Qədim dövrlərdən başlayaraq türkəçarəlik həm də fiziki xəstəliklərin müalicəsi üzərində qurulmuşdur. Müasir tibbin olmadığı qədim zamanlarda insanları ən çox narahat edən fiziki xəstəlikləri xalq arasında türkəçarə deyilən metodla sağaltmaq üsulları geniş yayılmışdı. Soyuqdəymədən, zökəmdən, sınıq və çıxıqlardan, baş, mədə, diş ağrılarından əziyyət çəkən insanlar xalq həkimlərinə müraciət etməli olurdular.

Xalq təbabətində həcəmətçilər deyilən və ya bu işi bilən sınıqçılar, çöpçülər vardır. Həcəmət almaq iti bir alətlə (hazırda lezviya ilə) ağrıyan yeri çərtməklə oradan qan çıxartmağa deyilir. Əslində həcəmət heyvan buyuzundan düzəldilən və çərilən yeri buyuzun dəliyi ilə sormaqla qan çıxaran alətə deyilirdi. İndi bunu kürəkdə çərilən yerə banka qoymaqla əvəz etmişlər. Çərilən yerin yanına yanan əski parçası qoyulur və banka əski parçasının üstünə yerləşdirilir. Hava bitəndə banka qanı sormağa başlayır. Həcəmət almaq sarılıq, soyuqdəymə, titrətmə və gicgahların, başın, boyun damarlarının ağrması və şişməsi zamanı aparılır. Həcəmət almaq daha çox kənd yerlərində rast gəlinən müalicə üsuludur.

Həcəmət narahatlığa səbəb olan artıq qanın bədəndən xaric edilməsi, eləcə də yüksək qan təzyiqini aşağı salmaq və s. məqsədlərlə həyata keçirilirdi. Bu üsulun həddi-bülüğa çatmamış uşaqlara, qocalara, eləcə də qida azlığı ucbatından bədəni həddən artıq zəifləmiş adamlara tətbiqi yasaq idi. Bunun üçün ən yaxşı dövrün bahar fəslı olduğu hesab edilirdi.

Xalq təbabətində geniş yayılan müalicə üsullarından biri də zəli vasitəsi ilə bədəndəki kirli qanı təmizləməkdir. Zəli müalicəsindən çox qədim zamanlardan müxtəlif xalqlar istifadə etmişdir. Bu sağaltma əsasən yaz ayının gəlməsi ilə daha da sürətlənirdi. Xalq arasında qanın qaynaması və ya qanın oynaması kimi bilinən yaz ayında il boyu yığılmış kirli, mikroblu qanı təbii yolla zəliyə sordurmaqla bir çox xəstəliyin müalicə olunduğuna inanılırdı. Zəli ilə müalicə edən insanlar olduğu kimi xəstə adamlar özləri özlərini zəli ilə müalicə edə bilirlər. Burada diqqət edilməsi lazım olan əsas məsələ zəlinin kirli qanı sorub bədəndən özü düşməsidir. Zəlini qopartmaq əks təsir yarada bildiyi üçün xalq təbibləri bunu məsləhət görmürlər.

İkinci fəslin birinci yarımfəslı *“Folklorda və ənənəvi təbabətdə “hanıxçılıq (hənəkçi)”* adlanır. Çox qədim zamanlardan məlum olan yaygın xəstəliklərdən biri də aramsız tənəffüs orqanlarının (burun, boğaz, nəfəs borusu, sinə) öskürəklərlə müşahidə olunan xəstəlikləri olmuşdur. Ciddi soyuqlama nəticəsində ortaya çıxan və el arasında *“hanıx olmaq”* adlandırılan *“bu cür xəstəliklər eyni zamanda zökəm, tumov, sətəlcəm, göyöskürək, inaq və s. adlarla daha çox məşhur idi. Tənəffüs orqanlarının xəstəlikləri, bir qayda olaraq, soyuqlamadan və keçici viruslardan törəyir. “Soyuqdan mini ölər, istidən biri də ölməz”, - el deyimi soyuqdan törəyən xəstəliklərin çoxluğuna işarədir. Türkcərəliyin bir qolu kimi məlum olan hanıxçıların (hənəkçilərin) sahəsi hesab edilən “zökəm, tumov və göyöskürəyə tutulmuş xəstələrdə boğazın selikli qişası, boğaz badamcıqları iltihabi zədələnmələrə düçar olur, xəstələrdə hərərət yüksəlir, halsızlıq baş verirdi. Belə xəstələri sağaltmaq üçün xalq təbibləri” – hanıxçılar (hənəkçilər) “kəklikotu, nanə, yarpız, itburnu, sarıçiçək, əvəlik, lavanda, qəvliçiçəyi və s. dəmləmələrini məsləhət bilir, balın isti suda hazırlanmış şərbətinin, zirinc şərbətinin, bişirilmiş ilıq inək südünün, şalgam şərbətinin, üzüm sirkəsinin effektiv müalicə vasitəsi olduğunu göstərirdilər”¹. “Boğaz ağrılarının sakitləşdirilməsində və aradan götürülməsində müxtəlif tərkibli qarqara vasitələrinin (əzgil yarpağının qaynanmış suyu, iki dəfə qaynadılan arpa suyu, dağ yarpızı məhlulu, gülxətmi qarqarası və s.) böyük müalicəvi əhəmiyyəti dəfələrlə təcrübədə təsdiq edilmişdi. Məhəmməd Yusif Şirvani*

¹ Azərbaycan etnoqrafiyası. Üç cildə. III cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, s.298

yazırdı ki, “kimsənin boğazı gəlirsə və ya dilçək olmuş olsa, gərəkdir ki, bir miqdar nişastanı bir miqdar sirkə ilə qaynadıb sonra bir parça əski bezin üzərinə su edib və bir dənə cəvizi dəxi əzib üzərinə səpib və ondan isti edib, altından yuxarı təpəsinədək vuralar, üç günədək dura, şəfa bulub xilas olar”¹.

Boğazda peyda olan və ağrılarla müşayiət olunan xəstəliyi aradan qaldırmaq üçün el içində “boğazın sığanması (basılması) kimi tədbirlər də həyata keçirilirdi. Badamcıqları irinli iltihabdan xilas etmək üçün əli düşərli (səbəbli) ağbirçəklər sübh tezdən xəstənin boğazını basırdılar. Bunun üçün təmiz yuyulmuş və duza, zəyə bulaşdırılmış şəhadət barmağı vasitəsilə xəstənin badamcıqları basırdı ki, irinli yara deşilsin və axıb təmizlənsin. El arasında inaq (hənaq // hanıx // hənək) adlandırılan bu cür xəstəliyin müxtəlif müalicə üsulları ilə yanaşı, basılmaqla (sığamaqla) müalicəsi haqqında hələ XVIII əsrdə “Tibbnamə” müəllifi də məlumat vermişdi. Bu yolla müalicə edən el təbiblərinə xalq arasında “hanıxçı” (hənaqçı // hənəkçi) deyilərdi, onların müalicə metodu isə “hanıxçılıq” (hənaqçılıq // hənəkçilik) adlandırılırdı.

Bu arada bir məsələyə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Aramsız tənəffüs orqanlarının (burun, boğaz, nəfəs borusu, sinə) öskürəklərlə müşahidə olunan xəstəliklərin, xüsusən də boğazda peyda olan və ağrılarla müşayiət olunan inaq (hənaq) xəstəliyinin müalicəsi ilə məşğul olan el təbiblərinə xalq arasında bəzən “hənəkçi”, xəstəliyin özünə isə “hənək” deyilir ki, bu ifadələrin sözügedən mənalarda işlədilməsi kökündən səhvdir. Xəstəliyin adı “inaq” və ya “hənaq”dır. Dialektlərimizdə özünə yer tutmuş “hanıx” (hanıxçı) sözü də buradan qaynaqlanır. “Hənək” və “hənəkçilik” kəlmələri isə folklorumuzda tamamilə başqa mənada, daha dəqiq desək, “zarafat”, “şit zarafat” mənalarında işlənmişdir. Folklorumuzda tez-tez rastlanılan bu sözün mənası lüğətlərdə aşağıdakı kimi izah edilir:

“Hənək : is. [ər.] Zarafat. Əvvəli hənək, axırı dəyəmək. (Ata. sözü). Belə hənəkmi olur; Əl qan, üz qan, yaxa qan. (Sarı Aşıq). Hənək etmək (eləmək) – zarafat etmək, zarafatlaşmaq, hənəkləşmək, şuxluq eləmək... Qəvvas səsləndi .. and olsun cavan canuva, mən səniyəm hənək eləyirdim (Nağıl). Sarımtıl arılar, xallı kəpənək; Ballı çiçəklərlə eləyir hənək (H.K.Sanlı)”².

¹ Şirvani M.Y. Tibbnamə. Bakı: Işıq, 1990, s.30

² Hənək // “Nedir.az” // <http://nedir.az>

Ərəb mənşəli bu kəlmənin hazırda arxaikləşməsi, ümumişlək söz olmaqdan çıxması və fonetik tərkibinə və səslənişinə görə “hənaq” sözünə bənzəməsi onun yanlış olaraq “inaq” (hənaq // hanıx) xəstəliyinin adının başqa bir variantı kimi işlədilməsinə gətirib çıxarmışdır ki, bu da folklorşünaslıqda müəyyən dolaşılığa gətirib çıxara bilər. Məlumat üçün bildirək ki, “inaq” (hənaq // hanıx) anlamında “hənək” sözü daha çox Bakıtrafi kəndlərdə işləkdir və bu kəndlərdə, xüsusən də Maştağada sözügedən xəstəliyin çıldaqla götürməsinin mümkünlüyünə inanılır və buna “hənəyi sağaltmaq” deyilir. Bu barədə bizə şifahi şəkildə məlumat verən və təkidlə adının çəkilməməsini xahiş edən 1953-cü il təvəllüdü bir xanımın sözlərinə görə, “hənəyi sağaltmaq üçün boğazı çıldaq və massaj edir, sonrasa iki barmaqla sıxırlar”.

Gürcüstanın Bolnisi rayonunda yaşayan 55 yaşlı azərbaycanlı evdar qadın Səkinə Allahverdi qızı Məmmədovanın bizə şifahi şəkildə verdiyi məlumata görə (2014-cü il), Qanıx çayına yaxın yerlərdə yaşayan azərbaycanlılar da uşağın boğazı gəldikdə əllərini odda qızdıraraq uşağın boğazını masaj edərək üç dəfə bu ovsunu oxuyurlar:

Hanıx, hanıx,

Pis Hanıx,

Apasın səni Qanıx!

Hər dəfə də əllərini yerə vuraraq “tfu, tfu, tfu” deyirlər. Sonra isə üzərlik yandıraraq xəstənin başına üç dəfə dolandırır və hər dəfəsində də

Hanıx nənə, qarı nənə,

Evinə qayıt!

Öz yerinə, evinə qayıt!

Tfu, tfu, tfu! – deyirlər.

Səkinə xanımdan hanıxçılıqla bağlı bir mifoloji mətn də qeydə almışıq. Həmin mətnin məzmunu belədir:

“Əvvəllər adamlar avam idilər, inanırdılar ki, guya Qanıx çayında Hanıx nənə adında bir cin yaşayır. Ona “qarı nənə” deyirdilər. Hər bayramda ona gümüş boşqafda bal-yağ qurbannıx aparır Qanıx çayına tökürdülər. Qorxurdular ki, cinnə onların uşaqlarına xata-bala yetirər”.

İkinci fəslin ikinci yarım fəslə *“Sınıqçılıq türkəçərə və etnik-mədəni ənənə kimi”* adlanır. Etnoqraf və folklorçuların müxtəlif bölgələrimizdən topladıqları materialların təhlilindən belə aydın olur ki, “xalqımızın ənənəvi təbabətinə məlum olan xəstəliklərdən ən geniş” yayılanlarından biri də “müxtəlif sınıq və çıxıqlarla müşayiət olunan bədən travmaları idi. Belə zədələnmələr diqqətsizlikdən, qeyri-ənənəvi fiziki işləri yerinə yetirməkdən, güləş və döyüş zamanı, müxtəlif idman oyunlarını həyata

keçirərkən və s. hallarda baş verirdi. Məhz bu səbəbdəndir ki, Azərbaycanın, demək olar ki, hər bir kəndində bir və ya bir neçə sınıqçı olardı, onlar özlərinə məxsus müalicə üsulları ilə sınıq və çıxıqları müvəffəqiyyətlə müalicə edirdilər.

Xalq arasında sümük sınıqlarının, çıxıqlarının, burxulmaların, eləcə də fəqərə sürüşmələrinin müalicəsi ilə məşğul olan loğmanlara “sınıqçı”, onların məşğul olduqları sahələrə isə “sınıqçılıq” deyilməkdədir. “İnqilabdan (Oktyabr sosialist inqilabı – N. H) əvvəlki dövrlərdə Bakıdan məşhur sınıqçı Hacı Məmməd Rəhim, Ağdamdan el təbibləri Kəblə Bəşir, Mirzə Saleh, Əvəz kimi, Şəkidən Həkim Baba, Qaxdan Cəlal kimi və s.” adları dövrümüzədək yetişmişdir”¹.

Xalq arasında sınıqçıların xidmətindən bugünün özündə də istifadə edilən az deyildir. Sınıqçıların işini müasir tibbdə manual terapiya adlandırılan sahə ilə eyniləşdirən, “manual” termininin latıncada “əl” anlamına gəldiyini, başqa sözlə, manual terapistlərin əlləri ilə sümük, onurğa problemlərini aradan qaldırmağa yardım göstərdiklərini söyləyirlər.

Sınıqçılıq sənətinə ciddi münasibət Qərb ölkələrində də müşahidə edilməkdədir. Məsələn, İngiltərədə bu sənətlə əsasən kifayət qədər gücə sahib olan dəmirçilər, eləcə də Uelsin bəzi bölgələrində çobanlar məşğul olarmışlar. E.Şiotsun sözlərinə görə, xalq arasında daha çox şöhrət tapan sınıqçılar şəhərlərdə məskunlaşmaq imkanı əldə edirdi. Onlar özlərini hər hansı bir sümüyün və ya da oynağın adı ilə adlandırırdılar. Onların müalicə metodları da bir-birindən fərqlənirdi. Bəziləri sadəcə masajdan, digərləri isə narkoz və gipsdən istifadə edirdilər (280).

Sınıqçılar haqqında folklor materialları içərisində bu sənətlə bağlı bəzi rəvayətlərə də rast gəlinir. Onlardan “Mən ikinci sınıqçı Səfiyəm” adlı bir rəvayət maraqlıdır. Sözügedən rəvayətin məzmunu belədir:

“Qasım həm də güclü sınıqçı imiş. Adamlar hər dəfə deyəndə ki, “Qasım, halal olsun, mahir sınıqçısan”, o deyirmiş:

-Mən birinci yox, sınıqçılıqda ikinci Səfiyəm. Qandallarda, ümumilikdə Əsrək çayı dərəsində Səfi kimi sınıqçı olmayıb. Bundan sonra da çətin ki olsun.

Qasım kişi bir gün Sınıqçı Səfidən adamlara belə bir əhvalat danışır:

-Bir gün Allahyar bəyin arvadının ayağı ombadan çıxır. Bəy belə şərt qoyur ki, arvad ölsə də, ona kişi əli dəyə bilməz. Amma kim onun qıçını

¹ Bəndəliyeva A. Azərbaycanda dərmanşünaslığın tarixi // “Azərbaycanda tibb elminin tarixi problemləri” mövzusunda I Respublika elmi konfransının materialları. Bakı: 1-2 fevral 2005, s. 44

sağaltsa, məndən böyük ənam alajaqdır. Bir səhər bizim sınıqçı Səfi, Allahyar bəyin hüzuruna gedir və deyir: “Bəy mən qadının qıçını sağaldaram, Anjaq mənim dediklərimə tam əməl etməlisən”.

Səfi iri jamişı üç gün bağda susuz saxlatdırır, üçüncü gün deyir: “Bəy, bir – iki qadın köməkçi çağır. Jamişı nazik çullayın. Sonra qadını üzü yuxarı jamişin belinə çıxarın enli örkənlə sarıyın. Sonra jamişı yedəyə alsınlar, onu otlu biçənəkdə otarsınlar. Doyandan sonra daşa da duz səpsinlər, yalasın. Sonra jamişı bulağa çəksinlər”.

Allahyar bəy sınıqçının tapşırıqlarını tam yerinə yetirir. Jamiş sudan içdikjə qarnı qalxır, qadının qıçı yay kimi dartınıb yerinə düşür, qadın qulun kimi qışqırır. Qadını jamişin belindən düşürürlər. Allahyar bəyin arvadının qıçı anadangəlmə olur.

Allahyar bəy deyir:

-Səfi, məndən nə istəyirsən ürəklə istə!

Səfi deyir:

-Bəy, mənim də az-çox mal-qoyunum var. Otlaq yerim yoxdur, mənə bizə yaxın olan Başgüneydən nə versən, otlaq yeri ver.

Allahyar bəy deyir:

-Az-çox yox, bütün Başgüneyi sənə bağışlayıram. Bu gündən oranın adı Səfigüney olsun.

Bəy əlavə Səfiyə bir at, bir də yanı balalı bir jamiş bağışlayır.

O güneyin adı bu gün də Səfigüneydir”¹ (100, 37-38).

Sədnik Paşa Pirsultanın özünün bir vaxtlar loğman kimi ad çıxarmış ata nənəsi ilə bağlı toplayaraq nəşr etdirdiyi, “Mən ikinci sınıqçı Səfiyəm” adlı rəvayətin başqa bir variantı olan “Loğman Bibixanım” adlı rəvayətin məzmunundan görüldüyü kimi, sınıqçılıq peşəsi ilə təkcə kişilər deyil, bəzi hallarda qadınlar da məşğul olmuşlar.

İkinci fəslin üçüncü yarımfəslə “*Çöpçülük ənənəvi təbabət praktikası və inanc kimi*” adlanır. Xalq təbabətinin geniş yayılan sahələrindən biri də çöpçülükdür. “Çöpçü” adlandırılan xalq təbibləri boğazda ilişib qalan tum, tıx, sümük və qida qalıqlarını çərtməqlə şöhrət tapdıqları bilinməkdədir. Şübhəsiz ki, çöp olan yerdə onu çıxarmaqla məşğul olan çöpçü də olmalıdır. Araşdırmalar nəticəsində məlum olub ki, çöpçülər qida borusunda ilişib qalan çöpü çıxarmaq üçün iki metoddan istifadə edirlər:

“1. Uşağın burnuna üfürərək (uşaq öyüyür və qəfil əlinizə uşağın boğazından çöp düşür).

¹ Pirsultanlı S. P. Eldən-obadan eşitdiklərim. Gəncə: AGAH, 2006, s.37

2. Uşağın qida borusuna yüngülcə basaraq (bu zaman çöp mədəyə ötürülür, nəcislə xaric olur)...

Hər bir uşaqda çöp əlamətləri eyni olur. Onlar aşağıdakılardır:

1. Gecə uşağın tez-tez dönərək, narahat yatması.
2. Yatarkən arxasını qaldırması və başını yastığına tez-tez sürtməsi.
3. Gün ərzində hər zamankından fərqli olaraq daha tez-tez su içməsi.
4. Kirpiklərinin nəm olması.
5. Kirpiklərinin dən-dən düz vəziyyət alması.
6. Öyüyüb qidanı qaytarması (əksər hallarda yatarkən, yeməkdən dərhal sonra)
7. Qızdırma minimum 38 olması.
8. Yeməkdən (ən sevdiyindən belə) imtina etməsi və ya digər günlərə nisbətən daha az yeməsi.

Əgər uşağınızda son 3 hal varsa, demək çöp artıq 3 gündür ki, balanızın boğazındadır. Belə halda isə mütləq çöpçüyə göstərmək lazımdır¹.

Aydın məsələdir ki, dövrümüzdə ənənəvi tibbə münasibət birmənalı deyil və birmənalı olması da mümkün deyil: “Bəzi valideynlər çöpçüyə inanmadıqları üçün həkimə aparırlar. Həkim də sağ olsun, iynə-dərman yazır. Amma bir boğazda ki, qida qalıb, onu ordan çıxartmadan heç bir dərman təsir etməz. Bir də, bəzi çöpçülər uşağınızın bir daha çöp tutmamağı üçün (pul qarşılığında) zəmanət verirsə inanmayın. Çünki həmin çöpü çıxartma ərəfəsində uşağı qorxutmaqdan başqa bir iş görmürlər. Beləcə bəzi uşaqlar bir daha qorxduqları üçün hər şeyi ağızlarına aparmırlar, bəziləri də heç nə olmamış kimi yenidən çöp tutmağa davam edirlər. Əslində isə uşağınıza zaman verin və inanın ki, hər uşağın çöp tutmamaq yaşı müxtəlifdir. Əsas odur ki, uzun müddət uşağın çöp tutmamağına çalışın. Həmin çala (çöp yığılan hissə) bir qədər dayazlaşmalıdır. Bir az diqqət edin ki, balanız əlinə kiçik ölçüdə heç nə almasın. Yediyi yeməyi dəfələrlə yoxlayın. Beləcə bir daha çöp tutmayacaq”².

Qida qalıqlarının əlacı sayılan çöpçü fenomeni yalnız bizim ölkədə müşahidə edilir.

İkinci fəslin dördüncü yarım fəslə “*Göbək düşmə ilə bağlı folklor mətnlərində ənənəvi müalicə üsulları*” adlanır. Xalqımızın deyimləri

¹ Qadınlar.biz // <http://qadinlar.biz/hamilelik-analiq/korpeye-qulluq/> 8336-usaginizin-bogazinda-cop-qalir.html.

² Yenə orada

içerisində insanların keçirdikləri hisslər, onların əhval-ruhiyyələri və üzləşdikləri xəstəliklərlə bağlı bir çox deyimlər də qeydə alınmışdır ki, bunlardan “ürəyi vərəm bağlamaq”, ağılı başından çıxmaq”, oturduğu yerdə oynamağa düşmək”, gözünə qara su gəlmək”, “əriyib çöpə dönmək” və başqalarını¹ misal çəkmək olar. “Ürək-göbək düşmək” və “ göbəyi düşmək” kimi ifadələrdə bu qəbildəndir və sonuncu deyim xalq arasında ürək-göbək düşməsi kimi bilinən xəstəlik və ya narahatlığın ifadə edilmə formasıdır və əslində göbəyin düşməsidir ki, buna “ürək-göbək düşmə” və ya “göbək düşmə” deyilir.

Göbək düşməni xüsusi müalicə edən türkəçarəçi yoxdur. Daha doğrusu bu ayrıca bir türkəçarəlik növü deyildir. Bunu, baxaraq və ya hiss edərək, öyrənmək mümkündür. Ona görə də bu sənəti bilənlər, əsasən çöpçülər, sınıqçılar, həbəçilər və başqalarıdır. Ancaq həmin sənətlərin heç birini bilməyən xalq arasında ruh ölçənlər, qorxuluğu götürənlər, yaxud da sadəcə hacamatçılar və ya göbək düşməni bilənlər də bu xəstəliyi müalicə edirlər. Göbək düşmə ağır bir şey götürəndə, bir yerdən hoppananda və ya sərt hərəkət edəndə olur. Bu zaman bədənin qarın hissəsində kəsgin ağrılar baş verir və el arasında bu vəziyyətə filankəsin göbəyi düşüb deyirlər. “Elə ki uşaq güc eliyirdi və ya şələ götürürdün, bilirsən ki, göbəyi düşüb. Görürsən ki, sancı doğrayır, aparıllar göbəkçəkənin yanına. Göbəkçəkən də barmağını salır, ağır-ağır bırıb-bırır, görürsən göbək atır, biyaz da bırıq sora bi dənə balaca kartofdan, soğannan qoyursan ora, möhkəm bağlayırsan. 2-3 və ya 5 saatdan sora görürsən düşdü yerinə. Hə deyirsən bala 2 saatdan sora cay iç, cörək ye. Sora aç.” (Fatma (Pərzad) Tağıyeva, doğum tarixi 1938, təhsili 7 illik, Gəyəçöl kəndi, Masallı rayonu)

1969-cü il təvəllüdü Gəncə sakini Cəfərova Təranə Ələkbər qızının bizə verdiyi şifahi məlumatlara görə, göbək düşmə ağır şey qaldırıqda baş verir. İnformator bildirdi ki, Azərbaycanda bu xəstəliyi ən yaxşı müalicə edən el həkimləri Şəmkir rayonunda yaşayırlar. Gürcüstanın Bolnisi rayonunda yaşayan 55 yaşlı azərbaycanlı evdar qadın Səkinə Allahverdi qızı Məmmədovanın bizə şifahi şəkildə verdiyi məlumatlara görə (2014-cü il) isə, Gürcüstanda yaşayan azərbaycanlılar içərisində göbək düşməni müalicə etməkdə usta hesab edilən bir neçə türkəçarəçinin adı el arasında çox məşhur olub. Bunlardan Tiflisli Mınəxanım Talıb qızının və Şükufə Əli qızının, eləcə də Kəpənəkçi kəndində yaşayan Hüsniyyə nənənin adlarını

¹ Məhərrəmli Q. Azərbaycan folklorunda xalq təbabətinin izləri // “Azərbaycanda tibb elminin tarixi problemləri” mövzusunda I Respublika elmi konfransının materialları. Bakı: 1-2 fevral 2005, s. 93

çəkmək olar. Səkinə xanım da hazırda Azərbaycanda bu xəstəliyi ən yaxşı müalicə edən el həkimlərinin Şəmkir rayonunda yaşadıklarını bildirməkdədir.

İkinci fəlsin beşinci yarımfəslə *“Folklorda bitki ilə bağlı inanc və müalicə üsulları”* adlanır və altı paraqrafdan ibarətdir.

Türkcəşarələr bir çox üsullardan istifadə etdikləri kimi ən çox yararlandıqları meyvə, tərəvəz, şəfalı otlardır. O baxımdan xalq təbabətində dərman kimi istifadə olunan meyvə və tərəvəzlər haqqında məlumat vermək lazımdır. Bu məlumatların bir çoxu xalq arasından toplanmışdır. Böyük bir qismi isə bu barədə yazılmış kitablardan alınmışdır. Dövrümüzədək müxtəlif bitkilərdən əldə edilən fərqli xüsusiyyətlərə malik onlarla məlhəm (yağ) resepti yetişmişdir ki, onlardan bir çoxu orta əsrlərdə yaşamış loğmanlarımız tərəfindən yazıya alınmışdır. Məsələn, *“Tibbnamə”*də bənövşə, qızılgül və s. kimi çiçəklərdən, ayrı-ayrı bitki toxumlarından məlhəmlərin (yağların) əldə edilməsi üsulları ən incə detallarına qədər təsvir edilmiş, onların hər birinin hansı xəstəliyin dərmanı olduğu, ondan necə istifadə edilməsi gərəkdiyini diqqətə çatdırılmışdır¹.

Bu yarımfəsildə çayçiçəyi, əməköməci, kəvər, qatırquyruğu, qaymaqçiçəyi, pərpətöyün, əvəlik, qara çörəkotu, zirinc, çaşır, cəfəri, razyana, baldırğan, tərşun, dağ nanəsi, kəklikotu, yarpız, pulqar yarpızı, istiot yarpızı, pişikotu, yovşan, spanaq, tərşun, gicitkən, cincilim, yonca, vəzəri kimi otların, albalı, alça, alma, armud, əncir, əzgil, ərik, gavalı, gilə, heyvə, xirnik, innab, iydə, nar, şaftalı, tut, üzüm, zoğal kimi meyvələrin, böyürtkən, çiyələk, qarağat, moruq, zirinc kimi giləmeyvələrin, limon, portağal, turunc kimi sitrus meyvələrinin, badam (acı), badam (şirin), fındıq, qoz, püstə, şabalıd kimi qozmeyvələrin, arpa, buğda, çəltik-düyü, günəbaxan, qarğıdalı kimi dənli bitkilərin, acı paxla, lobya, maş, mərcimək, noxud, paxla kimi paxlalı bitkilərin müalicəvi əhəmiyyətindən və xalq təbabətində işlənmə qaydalarından ətraflı bəhs olunmuşdur.

Dissertasiyanın üçüncü fəslə *“Folklorda ruhi xəstəliklərlə bağlı inanc və müalicə üsulları”* adlanır və üç yarımfəsildən ibarətdir. *“Ruhi xəstəliklərlə bağlı inanclar”* adlanan birinci yarımfəsildə göstərilir ki, *“Ruhi xəstəlik”* anlayışı tibbdə, antropologiyada və mifoloji təsəvvürlərdə heç də həmişə eyni hadisənin adı kimi qəbul olunmur. Bu da adı çəkilən

¹ Алекперов Ф.Тысяча и один секрет Востока. т.2, Баку: Турал, 1991, с.118-120

sahələrin əhatə dairəsi və predmetinin fərqli olmasından, həmin sahələrlə məşğul olan adamların problemə yaxınlaşarkən məhz həmin əhatə dairəsinə və predmetə əsaslanmasından qaynaqlanır. E.Taylorun animist nəzəriyyəsini şərh edən prof. R.Əliyev yazır ki, “qədim ibtidai insanın dünyagörüşündə çoxlu ruhlar hökmranlıq edir. Bu ruhlar onun həyatını idarə edir. Öz funksiyalarına görə onları xeyirxah və bədxah ruhlara bölmək olar. Qədim insanın təsəvvüründə ona sağlamlıq gətirən xeyirxah ruhlardır. Hətta onlar insana sağlamlıq gətirən ruhlara həsr edilən sağlıq mətnləri (bu ruhları şərtləndirən müqəddəs mətnlər - alqışlar) qoşmuş və onun və ya onların sağlığına müəyyən içkilər içməyi də həyata keçirirlərmiş”. Məlum olduğu kimi, E.Taylorun sözügedən mifoloji varlıqlarla bağlı düşüncələri Afrikadakı ibtidai həyat səviyyəsinə sahib olan qəbilələr içərisində topladığı materiallara əsaslanır. R.Əliyev haqlı olaraq qeyd edir ki, “Bu qəbilələrdə asqırmaq sağlamlığa olan münasibət kimi onun diqqətini cəlb etmişdir. Onlar elə düşünüblər ki, onları asqırdan xüsusi sağlamlıq ruhları vardır. Xəstə adam asqıranda elə düşünüb ki, əcdad ruhu onu sağaltmaq üçün onun qəlbinə daxil olub. “Mən onu şərtləndirməliyəm, çünki o, məni asqırmağa məcbur edib”. Asqırmaq sağlamlıq əlamətidir, ona görə də xəstəyə “sağlam ol” deyilir”¹.

İnsan varlığının ən mürəkkəb və ziddiyyətli fenomenlərindən biri də onun ruhi durumu, başqa sözlə psixikasıdır. Psixoloqların fikrincə, “uzun əsrlər boyu bu ziddiyyətli fenomenin mahiyyətinə nüfuz etmək, onun müəmmalarını öyrənmək mümkün olmamışdır. İyirminci yüzillikdə bu boşluğu insan psixikasının öyrənilməsi üçün psixanaliz metoduna başlanğıc vermiş Avstriya alimi Z.Freyd doldurmuşdur. Freyd insan psixikasının ayrılmaz hissəsini təşkil edən qeyri-şüuri proseslərin elmi mənzərəsini yaratmış, bu fenomenin bir sıra təzahürlərini öyrənməyə çalışmışdır”².

İnsanın bioloji və psixi tərəflərinin vəhdətini əks etdirən fəlsəfi antropologiyanın aktual məsələlərdən birinin insan psixikasında şüuri və qeyri-şüurinin nisbəti problemi olduğunu qeyd edən N.K.Qəhrəmanova tanınmış rus tədqiqatçısı F.B.Bassinə istinadən bildirir ki, “qeyri-şüuri fenomenə durmadan artan maraq müasir cəmiyyətin, sosial-psixi proseslərin, ictimai praktikanın mürəkkəbləşməsini ifadə edən obyektiv tələbatı ifadə edir”³. Bu maraq və tələbat türkəçarəlikdə, xalq təbabətində,

¹ Əliyev R. Mifoloji şüur və onun strukturu // <http://www.achiq.org>

² Qəhrəmanova K.N. Qeyri - şüurinin fəlsəfi mahiyyəti freydizm kontekstində // Bakı Universitetinin Xəbərləri. Sosial-siyasi elmlər seriyası, №3, 2010, s. 125

³ Yenə orada

eləcə də qədim inanclar sistemində özünə geniş yer edə bilmiş, bu sahədə geniş faktoloji material toplanmışdır.

Qədim türk mifologiyası və inanclar sistemində məsələyə baxış, təbii ki, bir qədər fərqlidir. Bu sistemə görə, insanın ruhsal durumunda baş verən bir çox xoşagəlməz dəyişikliklər bilavasitə ruhlar dünyası və daha çox şər ruhlarla bağlıdır. Yəni əksər xəstəliklər ruhların - əyələrin müdaxiləsi nəticəsində yaranır və bu halda “ruhi xəstəliklər” deyildikdə, təkcə psixi pozuntular deyil, həm də digər, yəni həm də sırf fizioloji və bakterioloji xəstəliklər nəzərdə tutulur. Yəni bu termin türk inanclar sistemində tibbdəki anlamından daha geniş anlam ifadə edir. Belə hesab edilir ki, şər ruhların müdaxiləsi ilə yaranan xəstəlikləri, o cümlədən həm nevroloji, həm də fizioloji pozuntuları yalnız qam-şamanlar və ya da emçilər aradan qaldırmaq gücündədirlər. Bunun üçün onlar ilk növbədə bu və ya digər xəstəliyə rəvac verən şər ruhları qovmalıdırlar. Məsələn, “yakut türklərinin mifik təsəvvürlərinə görə, dəmirçiliyin və şamanların hamisi olan Kuday Baksı eyni zamanda həm də dəmirçilərə və şamanlara şər ruhları qovmaqda kömək edir”¹.

Ümumiyyətlə, əski təsəvvürlərə görə, insanlara dərd-bəla gətirən şər ruhlardan başqa, onları dəf etməkdə şamanlara kömək edən xeyirxah ruhların varlığına inam da türk mifologiyasında geniş yayılmışdır. Türk xalqlarının mifoloji təsəvvürlərində ruhlarla bağlı bir çox inancların yer aldığına diqqət çəkən R.Əliyev bu inanclar içərisində ruhların ölməzliyi, öz köməyini insandan əsirgəmədiyi barədə ibtidai təsəvvürlərin də yer aldığını qeyd edərək bildirir ki, “belə inanışlardan biri də spiritizm - müxtəlif zahiri üsullarla ruhlarla, ölülərin ruhları ilə əlaqə yaratmağın mümkün olduğu haqda mistik təsəvvürlərdir. Əski təsəvvürlərə görə ruhlarla insan arasında əlaqə yaradanlar qəbilənin göylər tərəfindən xüsusi seçilmiş üzvləri, cadugərlər və ya şamanlardır.

XIX əsrin sonlarında Rəşid bəy Əfəndiyev tərəfindən Qəbələ bölgəsindən toplanaraq dərc edilmiş bir materialdan belə aydın olur ki, Azərbaycan türkləri sətəlcəm səbəbindən sayıqlayan xəstənin öz ölmüş qohumlarından birinin ruhu tərəfindən yas məclisində aş və halva ehsanı verilməməsi səbəbindən ovsunlandığına inanarmışlar. Bu xəstələrin

¹ Bayat F. Türk mifologiyasında Tanrıoğlu paradigmasında dəmirçi kultu. // “Dədə Qorqud” jurnalı, 2012, 1 (42), s.17

çarəsinin “ruh olcan” adlandırılan qoca kişi və qadınlrın, ya da ki falçılarn əlində olduđu hesab edilərdi¹.

Azərbaycandan toplanmış materiallardan belə məlum olur ki, əcdadlarımızın kökü minilliklərin dərinliklərinə gedən əski mifik təsəvvürlərində “ruhlarn qeyri-adi qüvvəsinə inam xüsusi yer tuturdu. Belə ruhlr şeytanlar, cinlər, qulyabanı və hal anası kimi xeyirxah və şər ruhlara bölünürdü. Cinlər xalqın mifik təsəvvüründə onlara zərər vuran şeytana bənzədilirdi. Ona görə də qaynar suyu yerə və oda tökmək, cinlər üçün paltar hesab edilən soğan və sarımsaq qabığını yandırmaq olmazdı”.

Şamanizmdə bəd ruhlarn qovulması ilə, yəni bilavasitə ruhlardan qaynaqlanan xəstəliklərin sağaldılması ilə qamlar, yəni şamanlar məşğul olurlar. Onlar, eyni zamanda, xalq həkimi rolunu da ifa edirlər. Bir sözlə, “şamanlıq elə bir fəaliyyət və düşüncə formasıdır ki, dünyanın, təbiətin və varlıqlarn ruhlarla idarə olunmasına, bütün mənəvi amillərin işıqdan, nurdan keçməsinə əsaslanır və insanların sağlamlığının qorunmasına, ekoloji fəlakətlərin qarşısının alınmasına yönəldilir. Şaman həyatdakı cəlbədicə rollardan hər birini (rəssam, şair, meditasiya ustası, rəqs və mahnı oxumaq) özündə daşıya bilir, uzaqgörənlik və peyğəmbərliyi ilə yanaşı yeni və itirilmiş məlumatları əldə etməyin yollarını tapır, C.Mettyusun sözləri ilə desək, daha çox sağlamaşdırmaq, insanların gücünü artırmaq sahəsində ixtisaslaşır”².

Azərbaycan türkcəsində bir vaxtlar “azar-bezar”, “xəstəlik” anlamlarında “əm-dəm” kəlməsi işlənmişdir. Eyni ifadə bir qədər başqa şəkildə digər türk şivə və ləhcələrində də işlənmiş və hələ də işlənəkdədir. Belə ki, türk xalqlarının bir çoxunun məişətində və gündəlik həyatında xəstəlik və onun ənənəvi müalicəsi qədim zamanlarda “im-tom” adlanmışdır. Bu işlə məşğul olanlara “emçi”, “emçi-tomçi” deyilirdi. Ümumtürk termini olan bu kəlmə altaylarda “loğman”, “xalq həkimi” anlamında işlədilirdi³. Emçilər massajla müalicə edənlərə, xəstəliyi aradan

¹ Эфендиев Р. Несколько сведений о селении Куткашен Нухинского уезда Елиса-ветпольской губернии о народной медицине в Нухинском уезде. СМОМПК, вып. IX, Тифлис, 1890

² Qafarlı R. Şamanizm və qam-şaman mifləri. Abiyeshan // <http://abiyeshan.blogcu.com/samanizm-v-qam-saman-mifl-ri/4352547>.

³ Тюркские народы Сибири / отв. ред. Д. А. Функ, Н. А. Томилов. М., 2006, 451 с.; Кадырова, Л. М. Народно-медицинские знания Сибирских татар Омского Прииртышья (конец – вв.) : автореф. ... дис. канд. ист. наук. Москва: 2004

qaldırmaq üçün ovsun (alqış) və ya qırtlaq nəğməsi (kay // küy) oxuyanlara və müalicədə müxtəlif ot və bitkilərdən istifadə edənlərə (otçı) bölünürdülər. Bəzi emçilər isə ovsunlanmış su və əridilmiş mumdan istifadə edirdilər.

Telenqitlər isə ruhlarla təmasdan istifadə etməzdilər, onların emçi-tomçiləri daha çox müalicəvi otlardan, əllə müdaxilədən və ovsunlardan istifadə edirdilər. Sibir tatarları və başqırdlarda “emçi-tomçilər”ə “imse” və ya “im-tomsi” deyilirdi və müalicə bu xalqlarda daha çox bu və ya digər əşyanın köməyi və müəyyən ovsunların icrası ilə gerçəkləşdirilirdi. Məsələn, Rusiyanın Kurqan vilayətində yaşayan başqırdlar “arpa” adlandırdıqları itdirsəyi xəstəliyində gözə arpa qoyar və bu sözləri deyirdilər:

Ni imdliye?

Arpa imdleyem.

Yəni:

“Nə(yi) sağaldırsan?

“Arpa(nı), sağaldıram”¹.

Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, İslamı qəbul etdikdən sonra daha çox “loğman” və “təbib” kimi ərəb mənşəli terminlərdən istifadə etməyə başlayan azərbaycanlıların da İslamdan çox-çox öncələrdən “emçi” (emsi) kəlməsindən istifadə etdiyini söyləmək olar.

Türk xalqlarında xəstəliklərin adı əksər hallarda, demək olar ki, üst-üstə düşür. “Xəstəlik” anlamında ümumtürk mahiyyəti daşıyan “avrıv” termini ilə yanaşı, qədim qaynaqlarda rastlanan “çir” (azərb. “çor”) sözü də işləkdir. Məsələn, Sibir tatarları “xəstəlik” anlamında “ovrıv”, “çir”, başqırdlar isə “aurıv”, “sir” kəlmələrindən istifadə edirlər. Bir sıra xəstəliklərin adı da dövrümüzədək yetişmişdir. Məsələn, Sibir tatarlarının dilində radikulitə “bilənkə”, başqırdlarda isə “birtek” deyilir. Malyariyanı isə birincilər “piskək”, ikincilər isə “biyqlıq” adlandırırlar. Qulağın iltihabına (irirləməsi) “tatıran” (Sibir tatarları) və ya “tatan” (Perm başqırdları) deyilmişdir. Dövrümüzədək Azərbaycan türkcəsindəki adlarla eynilik və ya yaxınlıq təşkil edən, tatarlara və başqırdlara, eləcə də digər türk xalqlarına məxsus aşağıdakı adlar da ulaşmışdır: dəmrov – “timrəv” (Sibir tatarları), “timrləy” (başqırd); ziyil – seol (Altay), siylil (Perm başqırdları), üylil (Kurqan başqırdları) və s.

Bu xəstəliklərin sağaldılmasında istifadə edilən metodlar da bir-birinə çox yaxın, bəzi hallarda isə tamamilə eynidir. Onların həyata

¹ Минибаева З. И. Традиционная медицина // Курганские башкиры. Уфа: 2002, с. 37

keçirilməsi zamanı xüsusi ovsunlar oxunardı. Məsələn, Azərbaycanda “Dəmirov qaytarma” adlı bir ovsun çox məşhur idi:

“Kəhər atdan düş qızım,
Evinə sürüş qızım.
Kökünü qazdım, bax, bax,
Döşünü yazdım, bax, bax.
Kosanın dırnağında,
Gəlmisən,
Dırnaqda qayıt.
Kökünü qazdım, bax, bax,
Döşünü yazdım, bax, bax.
Dəmirov babanı nalladım
Kəhər atdan salladım”¹.

Başqırdların xalq təbabətində dırnaq çibanına “yılan qarağı” (ilanın baxışı // nəzəri) deyilir. Başqırdlar bu xəstəliyi müalicə etmək üçün dırnağı bülöv daşı ilə yonur, bu yolla irinin çıxmasını təmin edir, yalnız bundan sonra zədəli barmağı ilan dərisinə bükürdülər. Bəzi hallarda xəstə barmağa tüstü verirdilər.

Altaylılar isə “çıpan” adlandırdıqları irinli yerin üzərinə qurbağa qoyar, onu zədəli yerə sarıyar və o ölənə qədər gözləyirdilər. Perm vilayətində yaşayan başqırdlar isə eyni məqsədlə ölü qurbağadan istifadə edirdilər. Onlar qurbağanın dərisini çıxarıb, yaralı barmağı ona bükürdülər. Maraqlıdır ki, qurbağadan bugünkü günə qədər Azərbaycanda zob xəstəliyinin müalicəsində istifadə edilir. Yəni qurbağanın zobun ən yaxşı dərmanı olduğuna inanılır.

Sibir tatarlarının şamanları sistematik baş ağrıları zamanı başa nazik sap dolayır və xüsusi ovsunlar oxuyaraq, ağrıya səbəb olan pis ruhu başdan xaric etməyə çalışırdılar. Bu adət başqırdlarda da var. Lakin zamanla oxunan ovsunlar öz yerini Qurani-Kərimdən götürülmüş ayələrin, daha çox “Əl-həmd” və “Əl-ixlas” surələrinin oxunmasına vermişdir.

Xəstəliklərin “aradan aparılmasına” xidmət edən bu tip magik ayinlər, xüsusən də qapı-qapı gəzərək, ərzaq məhsullarının toplanması İslamdan öncə Azərbaycanda da mövcud olmuş, fəqət zamanla bu adət İslam donu geyindirilərək mahiyyət və məzmununu tanınmayacaq qədər dəyişmişdir. Nəticədə nə əski türk inancları ilə, nə də İslamın ehkamları ilə bir o qədər üst-üstə düşməyən hibrid bir şey ortaya çıxmışdır. Bu baxımdan Güney Azərbaycanda bugünə qədər keçirilməkdə olan imam süfrələrini,

¹ Nəğmələr, inanclar, alqışlar. Bakı: Yazıçı, 1986, s.122

xüsusən də xəstələrə şəfa diləmək məqsədilə təşkil edilən “İmam Zeynalabdin süfrəsi”ni misal çəkmək olar. Qurutlu aş ehsanından ibarət olan bu “süfrə”yə qoyulan yeməyin “dən-döşünü qapı-qapı diləyib yığardılar”¹.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, türk xalqlarında müalicə zamanı ayrı-ayrı əşyalardan, daha doğrusu onların magik qüvvəsindən istifadə praktikası geniş yer tutmuşdur. Bu baxımdan uşaqların ağzında əmələ gələn yaraları sağaltmaq üçün yüyəndən istifadə etdikləri qeydə alınmışdır. Belə ki, yakutlarda bu məqsədlə uzaq yoldan qayıdan atın hələ tam soyumamış yüyənini uşağın ağzına qoymaq adəti olmuşdur. Onlar xəstəliyə səbəb olan şər ruhun bu yolla öz destruktiv fəaliyyətinə son qoyacağına inanmışlar. Başqırdlarda da bənzər inanc və adətin olduğu məlumdur. Fəqət onlar yakutlardan fərqli olaraq yüyəni dişləri ilə sıxır, evin ətrafında at yerişini təqlid edəcək şəkildə dövrə vurur və at kişnərtisini xatırladan səslər çıxarırdılar. Burada atla bağlı totemistik etiqadların izini görməmək mümkün deyil. Azərbaycanda da “totemik inamlar içərisində ata inam xüsusi yer tuturdu. At insanların həyatında mühüm rol oynamış, onların əvəzsiz köməkçisi olmuşdur. Arxeoloji materiallardan məlum olur ki, atlar ayrıca qəbirstanlıqlarda basdırılırdı. Basdırılmış at Mingəçevir, Xocalı, Şahaxtı kurqanları eramızdan əvvəl II minilliyin son əsrlərinə aiddir. Atı müqəddəs heyvan kimi dəfn etmək adəti o dövrdə geniş yayılmışdı. Xalqın qədim təsəvvürlərinə görə, bağda, bostanda, xırmanda qoyulan at kəlləsi bədnəzərdən qorunmaq məqsədi daşmışdır. At eyni zamanda bolluq, bərəkət rəmzidir. Xalq arasında belə bir ifadə var: “İl at üstə təhvil olsa, məhsul bol olar”; “Geniş yayılmış qədim təsəvvürlərə görə, tapılmış nal xoşbəxtlik gətirir”.

Türk xalqlarında müalicə zamanı ayrı-ayrı əşyaların magik qüvvəsindən istifadə praktikasına bu və ya digər şəkildə Azərbaycanda da rast gəlinməkdədir. Ölkəmizin “qədim sakinlərinin arxaik təsəvvürlərinə görə, amulet şeytanın fitnələrindən qorunmağa kömək edir. İnama görə, göz dəyəndə pərişanlıq, sıxıntı halları duyulur, bəlalar, uğursuzluqlar baş verir. Amulet ətraf mühitə təzyiq göstərərək sahibini şərdən, bəladan qoruyur, ona xoşbəxtlik, var-dövlət, müvəffəqiyyət gətirir. Azərbaycanda qədimdən əqiqdən düzəldilmiş muncuqları amulet kimi istifadə etmişlər. Azərbaycanlıların arxaik inamına görə, əqiq (baba daşı) Allah və insanlar arasında vasitəçi rolunu daşıyır. Babadağından götürülmüş daşlar “baba daşı” adlanır və dağın özü kimi müqəddəs sayılır. Rəvayətə görə, Babadağ ətəyindəki daşlar da bu dağın “bədəninin” hissələridir. Xalqın inamına

¹ Təbriz folklor örnəkləri, I kitab. Bakı: Nurlan MPM, 2013, 444 s.

görə, bu daşlar göydən yerə ildırım çaxanda tökülür və ona sahib olanları bütün bələlərdən qoruyur”. “Etnoqrafik materiallar və qədim dini təsəvvürlər əsasında demək olar ki, metallara yüksək dərəcədə ehtiram göstərilirdi. Metal daşı əvəz edir. Əmək alətləri və silahlar metaldan hazırlanır. Metaldan istifadə qədim insanların təbiət üzərində qələbəsi demək idi. Dəmirlə silahlanan insan özünü “məğlubedilməz” hiss edirdi. Metalın parıltısı, möhkəmliyi, ondan bəzək əşyalarının, alətlərin düzəldilməsi ona inam yaratmışdı. Azərbaycanlıların arxaik təsəvvürlərinə görə, dəmir şər qüvvələrlə mübarizədə daha çox təsirli vasitə hesab olunurdu. Cin və şeytanların metal alətlərin səmindən bərk qorxduqlarına da böyük inam var idi. Ona görə də gecələr evdən çıxanda özləri ilə metal əşya götürərdilər... Azərbaycanlıların inanclarına görə, ev-ocağı bədnəzərdən qorumaq üçün qapının üstünə və narahat yatan uşağın başının altına iti metal əşyalar qoyulurdu. Günəş tutulması zamanı metal qab-qacağı bir-birinə vururdular. Bu yolla metal əşyalar ilə şər qüvvələri uzaqlaşdırardılar. Təndirdən çıxan ilk çörəyi bıçaqla yox, mütləq əllə kəsmək adəti çörəyin bərəkətli olmasını təmin edirdi”¹.

Qədim türklər ruhların şərindən qorunmaq üçün qabaqlayıcı tədbir kimi onlara qurban verər, bu yolla özlərini onların şərindən-bələsindən kənar tutmağa çalışırdılar. Hər bir ruha veriləcək qurbanın xarakteri də məlum idi. Məsələn, qurban verilərək qada-bələsindən qorunmağa çalışılan ruhlardan biri Arsan Dolaydır. Saxa-yakutların təsəvvürlərinə görə acgözlülük simvolu olan bu mifik məxluq Dulay Xan və ya Doğulay Xan kimi də tanınır. Sərsəp-hesabsız sərvətə sahib olduğu, şər ruhların bir qisminin öndəri kimi çıxış etdiyi, buynuzlu və saqqallı olduğu hesab edilir. Türk mifoloji mətnlərindən kölgəsinin olmadığı, arvadı və yeddi oğlunun olduğu məlum olan Arsan Dolay Xan, yeraltı dünyanın ən dərin qatında yaşayır. İnsanlara xəter yetirməməsi üçün onun və tabeliyində olan şər ruhların diqqətlərini çəkməmək üçün adları çəkilmir, onlara qanlı heyvan qurbanı verilir².

Maraqlıdır ki, türk dünyasında əyələlərə (iyələlərə), başqa sözlə, ruhlara ən qədim zamanlardan qurbanlar verildiyini təsdiqləyən ən əski yazılı mənbə Güney Azərbaycandan tapılmışdır. Söhbət e.ə. IX əsrə, yəni Manna dövrünə aid edilən bir gümüş boşqab üzərində Yenisey əlifbası ilə qeyd edilmiş bir mifoloji mətndən gedir. Ziviyyədən (Zeyvədən) tapılan həmin yazılı mətni tanınmış rus iranşünası İ.M.Dyakonov özünün “Midiya tarixi” kitabında vermiş, fəqət həmin mətndəki yazı işarələri

¹ Azərbaycan etnoqrafiyası. Üç cildə. III cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, s.343

² Beydili C. Türk mifoloji sözlüyü. Ankara: Yurt Kitap-Yayın, 2004, s. 69

“anlaşılmaz damğalar” kimi təqdim etmişdir ¹. Tədqiqatçı alim B.Tuncayın yazdığına görə, gümüş boşqab əyələyə “qurbanların verilməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur və onun üzərində bu cümlə yazılmışdır: “Ama (aba // ana) - şam ekiş (eqiş // ağac) iyezi (əyəsi, hami ruhu, tanrıçası), su iyezi (əyəsi, hami ruhu) Nana (Nənə) doydu”, yəni “Ana şam ağacı əyəsi, su əyəsi Nənə doydu”².

Əcdadlarımızın əski təsəvvürlərinə görə, “müalicəvi xüsusiyyətlərə malik olan “Dalaq daşı”, “Yeri daş”, “Öskürək daşı” kimi bugünün özündə də pir hesab edilən daşlar qurbankəsmə mərasimində qurbangah rolunu daşıyır, müqəddəs hesab edilirdilər. Belə daşlara Daşkəsəndə - Pirsultan, Qarabağ və Ziyarət dağlarında rast gəlinir.

Üçüncü fəslin ikinci yarımfəslə “*Folklor inanclarında “qorxu” və onun “müalicəsi”* adlanır. Bütün dünyada elə bir insan tapmaq mümkün deyil ki, “o, qorxu hissi keçirməsin. Ən xırda qorxudan tutmuş böyüyünəcən, hər birimiz fərqli-fərqli qorxulara tutuluruq. Deyirlər ki, qorxudan qorxma, qorxunu yaradan səbəbdən qorx. Səbəb isə muhtəlif olur”³. Qorxu hər hansı bir real və ya ehtimali təhlükə qarşısında işə düşən özünüqoruma instinkti nəticəsində yaranan və insanı diqqətli və ehtiyatlı olmağa məcbur edən bir hissdır. Filosof, antropoloq və həkimlər bu hissin elmi izahını çoxdan vermişlər. Qədim türklərin əski mifik təsəvvürlərində isə bu fenomen “qut” adlandırılan həyat enerjisinin şər ruhlar tərəfindən oğurlanmasının məntiqi nəticəsi kimi izah edilir. Bu hissin aradan aparılması, ruh tərəfindən oğurlanmış qutun sahibinə qaytarılması, qutu zəbt etmiş ruhun xəstənin bədənindən qovulması üçün həmin adamın kürəyini döyəcləyərək müəyyən ovsunlar oxunur.

İnsana onu qorxu nəticəsində tərki edən və şər ruh tərəfindən oğurlanan qutunu, yəni həyat gücünü (yaşamaq eşqini) qaytarmaq üçün gerçəkləşdirilən başqa bir ənənəvi müalicə metodu isə “qut tökmə” adlanır. Bu metodun icrası zamanı türkəçarələr xəstəni kətilin üzərində oturdub başını yaylıq ilə örtürlər. Sonra boşqabı su ilə doldurub onu xəstənin başı

¹ Rəhbəri M. 2800 il öncəyə aid yazı nümunəsi (I hissə) / “Olaylar” qəzeti, № 203 (2903), 26 noyabr 2013

² Tuncay B. Manna dövründə türkcə yazılmış mifoloji bir mətn barədə // “Tarixi-mədəni irsin tədqiqi, tədrisi, təbliği, mühafizəsi və diyarşünaslıq işinin təşkilində təhsil müəssisələrinin rolu” mövzusunda Respublika konfransının (Bakı 25-26 oktyabr) materialları. Bakı: 2013, s.49-62

³ Tağıyeva R. Azərbaycanın xalq tətbiqi sənətində qoruyucu simvollar. Təsviri və dekorativ - tətbiqi sənət məsələləri // http://www.azcarpetmu.seum.az/Az_xalq_tetbiqi_simvollar.pdf

üzərində tuturlar. Bu zaman içində su olan boşqaba əridilmiş qurğuşun və ya mum tökülür. Bununla paralel olaraq, sual-cavab formalı ovsun oxunur:

-Nə tökürsən?

Qut tökürəm.

-Nə tökürsən?

Qut tökürəm.

-Nə tökürsən?

Qut tökürəm.

-Nə tökürsən?

Ürək axtarıram mən

(bu sözlər pıçıltı ilə söylənilir).

Mən yalnız vasitəçiyəm,

Şəfası Allahdan gəlsin!

Kuf, kuf, kuf!

Türkəçarələrin sözlərinə görə, əgər xəstə bərk qorxmuşsa, soyuyan qurğuşun xırda parçalar şəklində qabın müxtəlif tərəflərinə səpələnir. Yaranan külçələrin forma və şəkilləri əsasında isə qorxunun dərəcəsi müəyyənləşdirilir. Bu əməliyyat adətən 1, 3 və ya 7 dəfə aparılır. Bəzənsə əməliyyat ürək formasında soyumuş külçənin yaranmasına qədər davam etdirilir. Ürək formalı külçəyə “qut” və ya “ürək” deyilir. Onu bir əskiyə büküb xəstənin paltarının ürəyə yaxın bir hissəsinə tikirlər. Xəstə onu ürəyi sakitləşənə qədər, yəni qorxusu keçənə qədər özü ilə gəzdirməlidir. Müalicə zamanı istifadə edilmiş suyun bir hissəsi xəstəyə içirilir, qalanını isə türkəçarələr, bir qayda olaraq, öz çiyinləri üzərindən evin kandarına atırlar¹. Nəticədə qorxu keçirmiş adam sakitləşir, şəh ruhlar ondan uzaqlaşır və o, yenidən öz qutuna qovuşur.

Azərbaycanda qorxunu aradan aparmağa xidmət etdiyinə inanılan bir çox ovsunlar qeydə alınmışdır. Onlardan ən geniş yayılanı “Qorxu sındırma” adlanır:

Həccini nalladım,
Hüccünü nalladım
Yol gedəndə
Yolun aydın.
Sağın aydın,
Solun aydın.
Ayaq altından
Torpaq aldım,

¹ Минибаева З. И. Традиционная медицина // Курганские башкиры. Уфа: 2002, с.38

Başın üstə
Kölgə saldım....¹

Burada qorxuya səbəb olan, yəni insanın qutunu oğurlayan bəd ruhlar “Kar keçəl”, “Kor keçəl”, “Çolaq keçəl” kimi vəsf edilməkdə “Həccı-Hüccü” adlandırılmaqdadır.

Xalq arasında müxtəlif xəstəliklərin aradan qaldırılmasında müxtəlif pir və ocaqların xüsusi rol oynadığına inam da geiş yayılmışdır. Bu baxımdan qorxunun aradan aparılması da istisna deyil. Quba rayonu ərazisindəki pirlərlə bağlı materialları araşdırarkən kimyə-tütyə ilə bağlı mətnlərə xüsusi diqqət yetirən tədqiqatçı X.Məmmədova sözügedən mövzu baxımından maraqlı bir mətn təqdim etmişdir: “Daha çox cavan oğlan-qızdər gələdi bu pirin üstünə. Soram müceyir hamısına tütyə (tütyə-tütya-pir üstündən torpaq götürülür və bulağın suyu ilə qabda qarışdırılır) icirtedi. Tütyəni başa-kürəyə, əlayağlara da sürteller ki, qorxuluğ və xəstəliy varsa, kannan cıxsın”².

Üçüncü fəslin üçüncü yarım fəslı “*Ənənəvi təbabətdə parapsixoloji problemlərin inanc əsasları*” adlanır. Burada göstərilir ki, yunan dilindəki “para” (yanında, yaxınlığında) sözü ilə “psixologiya” kəlmələrinin birləşməsindən yaranan “parapsixologiya” kəlməsi ilə həqiqiliyi saysız-hesabsız praktik təcrübələrlə təsdiqlənən, bununla belə, hələ də bir çox elm adamları tərəfindən inamsızlıqla qarşılanan elm sahəsi adlandırılmaqdadır. Termini elmə ilk gətirən məşhur alman psixoloqu, fəlsəfə elmləri doktoru Maks Dessuar olmuşdur. Onun dövründə bu kəlmə daha çox bu gün “psixopatalogiya” adlandırılan elm sahəsini əhatə etməkdə idi. Kəlməni indiki anlamında ilk dəfə işlədən (1908-ci il) Cozef B.Rayn olmuşdur.

Parapsixologiya bir elm sahəsi kimi yalnız 1937-ci ildən sonra geniş yayılmağa başladı. Buna ABŞ-da baş redaktorluğunu uzun müddət Cozef B. Raynın həyata keçirdiyi “Parapsixologiya Jurnalı”nın 1-ci sayının işıq üzü görməsi təkan verdi. Jurnalda parapsixoloji fenomenlər barədə məlumatlar verilir, onların təbiəti elmi cəhətdən açıqlanmağa çalışılırdı³.

Parapsixoloji tədqiqatlar əsasən aşağıdakı paranormal hadisələri öyrənməklə məşğuldur, lakin həmin hadisələrlə də sınırlı qalmır: 1) Telepatiya; 2) Öncəgörüm; 3) Görücülük; 4) Psixokenez; 5) Reinkarnasiya; 6) Kabusi təcrübələr; 7) Spritizm və s.

¹ Nəğmələr, inanclar, alqışlar. Bakı: Yazıçı, 1986, s.121

² Məmmədova X. Quba pirləri: Funksional təsnifat və inanc sistemi // “Dədə Qorqud” dərgisi. Bakı: № 2, 2010, s. 90

³ Bern, D.J., Honorton C. Does psi exist? Replicable evidence for an anomalous process of information transfer // Psychological Bulletin, 115, 1994

Azərbaycan xalqının zəngin şifahi ədəbiyyatının epik, epik-lirik, lirik janrlarında, xüsusilə epik-lirik, dinamik-dramatik üsürləri özündə birləşdirən çoxsaylı məhəbbət və qəhrəmanlıq dastanlarımızda yuxu, yuxugörmə, həmçinin dastanlarımızı düzüb-qoşan ustad aşuqlar haqqında işlədilən “haqq aşığı”, “şeyx”, “ürəkləri oxuyan”, “bilici usta baba” və başqa bu kimi qəribə səslənən ad – titullara, ləqəblərə tez-tez rast gəlirik. Bunlara təsadüfi ifa kimi baxmaq olarmı? Qətiyyəyən yox! Zəngin şifahi xalq ədəbiyyatımızda xalqımızın psixologiyası, onun yüksək psixi mədəniyyətini gözəl səciyyələndirən psixoloji görüşləri özünün parlaq ifadəsini tapmışdır¹.

Uzun əsrlər yolçusu haqq aşuqlarına sözü əsl mənasında insan sərrafları – psixoloqları desək səhv etmərik. Bu qəbil oba-elat psixoloqlarında, müdrik ustad aşuqlarında telepatiya, intuisiya, təlqin-təsiretmə qabiliyyəti olduqca güclüdür. Təsadüfi deyildir ki, xalq onları “ərşdən-gürşdən”, “yerin altından-üstündən”, “gözəgörünməz aləmdən”, “o dünyadan – bu dünyadan” xəbər verən bilicilər kimi qələmə verir. Bu qəribə ad-titul sahibləri yurdu qarış-qarış gəzir, xalqın əhvalını, düşüncəsini, duyumunu toy-nişanlarda, xalq şənlikləri, el-oba məclisləri və eləcə də yas mərasimlərində müşahidə edirlər. Onlar özlərinin düzüb-qoşduqları epik, lirik, epik-lirik əsərlərində sözü sehi ilə yaşadığı dünyanın gərdisindən, vərdisindən söhbət açır, dinləyicilərin qəlbinə nüfuz edirlər. Yuxu və yuxugörmə hallarının təfsiri, onların poetik sözü işığında yozumları məhz ustad aşuqların epik-lirik dastan qəhrəmanlarının psixoloji aspektdən hiss-həyəcanının, fikir oxunuşunun şərhini inandırıcıdır. Bu baxımdan Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının rəngarəng janrlarında, xüsusilə dastanlarda, nağıllarda, aşıq şeir şəkillərində istənilən qədər zəngin materiallar vardır. Dastan söyləyən aşuqlarımız, nağıl deyən müdriklərimiz güclü, bədii təfəkkürə malik xüsusi istedad sahibləridir. Başqa sözlə desək, ustad-dədə, haqq aşuqlarında beyin öz inkişafının çox yüksək mərhələsinə çatır ki, onların düzüb-qoşduqları, yaratdıqları “möcüzələr” ilə psixi fəaliyyətlərinin bütün sahələrində oxucusunu, dinləyicisini heyran qoyur.

XIX əsrin sonlarında Azərbaycanın Qəbələ bölgəsindən toplanmış materiallardan belə aydın olur ki, əcdadlarımız bəzi xəstəliklərin müalicəsində faldan da geniş istifadə etmiş, bu məqsədlə falçıya kəlağaya bükülmüş çörək, duz, kömür, soğan (və ya sarımsaq) göndərərmişlər, falçı

¹ Həkimova N. Azərbaycan xalqının ənənəvi bilikləri. Bakı: Nurlan, 2011, s.6-7

da kəlağayı evinin kəndarına sərərək, həmin əşyalar əsasında xəstəyə diaqnoz qoyarmış¹.

Azərbaycan folklorunda, eləcə də yazılı ədəbiyyatımızda müasir tibb tərəfindən haqqında bir söz deyilməyən, daha çox xurafat hesab edilən bəzi məlumatlar var ki, onların mahiyyətini yalnız parapsixologiya elminin prinsiplərindən yanaşmaqla anlamaq olar. Deyilənlərə aydınlıq gətirmək üçün bir neçə misal nəzərdən keçirək. Məsələn, “Nizami Gəncəvinin “Yeddi gözəl” poemasında Çin qızının Bəhram şahı söylədiyi “Xeyir və Şər” rəvayətində nəql olunur ki, Xeyir və Şər adlı iki gənc yol yoldaşı olur. Yolda Xeyirin suyu qurtarır. Şər bir içim su üçün onun gözlərini çıxardır. Ancaq yaxşı adamlar tərəfindən Xeyirin gözləri səndəl ağacının yarpaqları ilə şafa tapır. Xeyir də öz növbəsində həmin yarpaqlardan sərini və şirini şərbət düzəldib, gözləri yeddi il kor olan bir şah qızının gözlərini sağaldır. Şah öz qızını Xeyirə əvə verir”². Eyni müalicə üsulu “Məlik şah” dastanında da əks olunmuşdur.

“Dədə Qorqud kitabı”nda söylənilənlər də mövzumuz baxımından böyük maraq kəsb edir. “Kitabda” bildirilir ki, “Dirsə xanın oğlu Buğac olduqca qoçaq və mərd bir oğlandır. Onu gözləri götürməyən çuğullar ata ilə oğulun arasına nifaq salırlar. Döyüş zamanı Buğac atası tərəfindən oxla vurulur. Onun anası bunu eşidib, ahu-fəqan eyləyir. Buğac anasına təsəlli verib deyir ki, ana, qorxma, mənə ölüm yoxdu. Boz atlı Xızır İlyas gəlib yarama ana südü ilə dağ çiçəyinin məlhəmini məsləhət gördü. Ana oğlunun yaralarını həmin məlhəmlə sağaldır”.³ Eyni müalicə üsulu “Koroğlu” eposunda, “Zərnişan xanımın Çənlibelə gətirilməsi” qolunda da təqribən eyni cür təsvir edilir.⁴

Dissertasiyanın IV fəslində *“Xalq təbabətində həbəçilik (mamaçalıq). İnanc və praktika”* adlanır və dörd yarım fəslidən ibarətdir. *“Keçmişdən günümüzdə həbəçiliyin (mamaçalıq) inanc və praktik əsasları”* adlanan birinci yarım fəsilə göstərilir ki, bütün türk xalqlarında olduğu kimi, Azərbaycan xalqının da ailə həyatında övladın böyük rolu var. “Toy mərasimi tamamilə qurtarandan sonra yeni evlənənlərin hər zaman tanrıdan

¹ Эфендиев Р. Несколько сведений о селении Куткашен Нухинского уезда Елиса-ветпольской губернии о народной медицине в Нухинском уезде. СМОМПК, вып. IX, Тифлис, 1890, с. 3-9

² Cəfərova X. Folklor da xalq təbabətinin izləri // “Dədə Qorqud” jurnalı, II (43), Bakı: 2012

³ Yenə orada, s.112

⁴ Əliyev K. “Dədə Qorqud” eposunun poetikasında Dirisə xan oğlu Buğac // “Dədə Qorqud” elmi-ədəbi toplusu, №2. Bakı: Nurlan, 2008, s.145

ilk istəyi övlad dünyaya gətirmək olur. Toydan sonra qurulmuş yeni ailənin qarşılıqlı münasibətləri, evlənənlərin üzərinə düşən vəzifələr və böyük məsuliyyət mühüm məsələlər kimi ön plana çıxır. Evlənmə yalnız iki gəncin cütləşməsi demək deyildir. Burada ailənin həyata keçirdiyi funksiyalar özünü göstərir. Ailənin funksiyalarına nəslin davam etdirilməsi, təsərrüfatın idarə olunmasında iştirak, ailədaxili münasibət və övlad tərbiyəsi daxildir. Lakin bu və ya digər səbəb üzündən uzun illər boyunca övladı olmamaq ailə daxilində ağır dərd sayılmışdır¹. Övladı olmayanlar Umaya nəzir-niyaz edər, ona qurbanlar kəsərdilər. Bu adət məzmununu bir qədər dəyişsə də, İslamdan sonra da davam etmişdir. Məsələn, ““Kitabi–Dədə Qorqud” dastanında Dirsə xan da nəzir-niyaz və qurban yolu ilə övlad qazana bilir. “Manas” eposunda da Manas nəzir-niyaz və qurbanlarla dünyaya gəlir... Qurbanlığın, nəzir-niyazın, ehsanın xalq arasında öz yeri vardır. Bu ənənə indi də el-obamızda yaşamaqdadır. İnsanlar indi də nəzir-niyaza, qurbanlığa olan inamlarını itirməmişlər. Görünür, tarixin müəyyən çağlarında xalq öz adət-ənənələrini, etiqadlarını yaşatmaq üçün onları folklor nümunələrinə köçürməklə hifz etmək, qorumaq haqqında düşünülmüşdür”².

“Kitabi–Dədə Qorqud” dastanında bu məsələ öz əksini belə tapmışdır: “Dirsə xan arvadının sözü ilə böyük məclis qurdurdu, Allahdan istəyini dilədi. Atdan aygır, dəvədən buğra, qoyundan qoç qırdırdı. İç oğuz, Daş oğuz bəylərini ora topladı. Ac gördüsə, doydurdu. Yalın gördüsə, geyindirdi. Borclunu borcundan qurtardı. Təpə kimi ət yığdı. Göl kimi qımız sağdırdı. Əl götürüb arzularını dilədilər. Allah bir ağzı dualının alqışı ilə övlad verdi. Arvadı hamilə oldu. Bir neçə müddətdən sonra bir oğlan doğdu”³.

Doğuşu mamaça (həbə) qəbul edərdi. Hər bir kəndin öz mamaçası vardı. Bunlar, adətən, öz övladlarına sahib olan yaşlı qadınlar olardı. Onların xidməti mütləq səxavətlə mükafatlandırılırdı. Bu yolla da mamaçaların dolanışığı təmin edilərdi. Tatarlar arasında yaygın olan adətə görə, hər bir doğulan uşaq ömrünün sonuna qədər onu doğuş zamanı qəbul etmiş mamaçaya qayğı ilə yanaşmalı, bayramlarda onu ziyarət etməyi unutmamalı idi. Mamaça öldükdən sonra isə onun üçün dua oxumalı və ya oxutdurmalı idi. Tatar türkləri mamaçaya “kəndək əbi” deyərdilər ki, bunun

¹ Bünyadova Ş. Orta əsr Azərbaycan ailəsi. Bakı: Elm, 2012, s. 136

² Cəfəri M. Məhəbbət dastanlarında doğuluş motivləri // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. IX kitab. Bakı: Səda, 2000, s. 191–197, s. 193

³ Kitabi Dədə-Qorqud. Bakı: Yazıçı, 1988, s. 133-134

da mənəsi “göbək nənəsi” və ya “göbək anası” deməkdir. “Kəndək əbi” sadəcə doğuşu qəbul etmir, eyni zamanda əski türk inanclarından qaynaqlanan bütün lazımi dini-magik mərasimləri həyata keçirirdi. Bu mərasimlər həm körpə, həm də zahı üçün icra edilərdi. Təbii ki, mamaçanın funksiyası sadəcə bununla bitmirdi. O, həm də zəruri tibbi-gigiyenik tədbirlərin həyata keçirilməsinə nəzarət edirdi.

Çətin doğuş zamanı mamaça bəzi dini-magik xarakterli ayinlər həyata keçirirdi. Doğan qadının qoltuğuna girib onu otaqda gəzdirər və əcdadların ruhundan yardım istəyirdi. Hamilə qadını ayağı ilə evin astanasını və qapı çərçivəsini üç dəfə döyücləməyə məcbur edərdi. Bu adətin kökləri çox-çox qədimlərə - ölümlərin evlərin astanasında basdırıldığı dövrlərə gedib çıxır.

Azərbaycandan, eləcə də Güney Azərbaycandan toplanmış folklor və etnoqrafiyaya dair materiallar içərisində doğuş və bu mamaçanın (həbənin) rolu ilə bağlı materiallara da rast gəlinmişdir ki, həmin materiallar keçmişdə bu prosesin necə cərəyan etdiyinə işıq salır. Məsələn, “Xanımların boyluluq dövrləri və uşaqların dünyaya gəlməsi” mövzusu ilə bağlı Güney Azərbaycandan toplanmış folklor materiallarında deyilir ki, “Xanımların yerikləri 40 gün sürür. Gərək boylu xanımları 4 ay bərk qoruyasan. Boylu xanımları qoymazdılar ki, bir əxlaqı fasid adamdan tikə alsın, deyirdilər əgər pis adamdan tikə alsın, uşaq o cəhətdən həmin şəxsə oxşayar. Həm əxlaqı cəhətdən, həm də zahiri cəhətdən. Əks sürətdə, əgər tikə verən şəxs yaxşı adam olsa, uşaq ona oxşayar. Mamaçalar təcrübəli olurdular. Deyirlər əgər yerikləyən zaman narı dənələyib aynanın üstünə töksən və üzüqoylu düşüb əlin köməyi olmadan onu dodaqlarla yesən, uşaq gözəl olar. Nar qırmızı alma qabığı ilə yeyilsə, uşaq imanlı olar. Boylunu heyvanlara baxmaqdan çəkindirərdilər, deyirdilər baxan surətdə uşaq onlara bənzəyər. Əgər uşaq sağlam olsa, üçüncü aydan boylu xanımın ürəyinin çırpıntısı artar... 9 aydan sonra doğum zamanı çatanda, əlli-altmış nəfər yaxın adamları nahara, ya da şama çağırardılar. Mamanı da çağırardılar. O gələndə özü ilə bir qalın sap gətirib, ülgücü o sapa salıb boynundan asardı. Bir şam, kəllə qənd də əlində olduğu halda içəri girərdi. Mama bu işi xanımların ilk uşaqları olduğu zaman edirdi. O şamı işıq üçün və şirini şirinlik, təbrik üçün gətirərdi. Sonra zahının dalına bir yumruq vurub, deyərdi: “Oba köçdü, sən də köç”. Beləliklə, xanımın qarınıdakı uşağa sifariş edərdi ki, oba köçdü, sən də bu işıqlı dünyaya köç. Qonaqlar bir böyük evə yığışardılar. Bir cecim gətirib, evin ortasına salardılar. Bir məcməyini də onun üstünə qoyardılar. Bir miqdar da kül onun içinə tökərdilər. Bir kərmə zahının sağ ayağının altına, birini də sol ayağının

altına qoyardılar. Kərmələrin üstünə parça çəkərdilər. Zahının ən yaxşı paltarlarını geydirərdilər. Bir qırmızı çadra da başına örtərdilər. Gəlinlik gecəsinin kələsini də üzünə salardılar. Zahı gərək özünü möhkəm tutaydı. İki qız uşağı əllərində şam onun sağ-solunda dayanardılar. Qonaqlarla zahının arasına bir çadra çəkərdilər. Uşaq dünyaya qədəm qoyan kimi mama bir dənə böyük soğan gətirərdi. Zahı gərək dişini qabıqlı soğana basaydı, amma qopartmamalıydı. Soğanı bir kabab şişinə çəkirdilər. Zahı onu əlində tutub yavaş-yavaş qabaqca saldıqları yorğan-döşəyə sarı gedirdi. Sonra şişə çəkilmiş soğanı onun başının altına qoyurdular. Bu vaxt hamı zahının adını Məryəm çağırardı. Zahını yerinə sarı aparən zaman biri ona deyirdi: “Məryəm”, o da deyirdi “bəli”. Dön daluva bax. Zahı dönüb dalına baxar və üç dəfə bu sözləri təkrar edərdi. Bu sözlərin mənası budur ki, yenə də gələcəkdə zahı uşaq sahibi olsun. Zahını yerinə salandan sonra şamları söndürərdilər. Əlbəttə, şam yandırmaq, qırmızı paltar geydirmək ilk uşaq dünyaya gələn zaman edilərdi, sonrakı uşaqlarda bunu etməzdilər. Sonra mama əlinə bir kabab şişi götürüb, otağın divarlarına cızıq çəkərdi. O, bu işi görəndə zaman bir nəfər ondan soruşardı: “Niyə cızıq çəkirsən?” O deyirdi: “Məryəm hasarı çəkirəm”. Onlar 3 dəfə bu işi təkrar edərdilər. Sonra bir miqdar kəklikotu həm zahının üstünə, həm də yerinə və otağa səpərdilər. Uşaq sahibi olan kişi uşağı üçgünlük olan kimi bir qurban kəsərdi. Qurbanı kəsmədən əvvəl onun gözünə sürmə çəkərdilər. Elə haman mil ilə də uşağın gözünə sürmə çəkərdilər. Qurbanın qanından da uşağın qaşlarının arasına sürtdilər. Qurbanın ətinə isə yoxsullara pay yollayardılar”¹

Bundan başqa, cift və göbəklə bağlı da xüsusi ritualların icra edildiyi, daha dəqiq desək, cift və göbəyin basdırılması adətinin mövcud olduğu barədə də maraqlı məlumatlar vardır. Bu ayinin icrası da mamaçanın vəzifələri sırasına daxil idi. Doğuşdan sonra mamaça cifti təmiz suda yuyub onu əsgiyə bükər, evin bünövrəsinin və ya döşəməsinin altında basdırardı. Dəsmal və göbəyi son dərəcə ehtiyatla qoruyar, onlara bəd ruhların toxunmasına imkan verməmək üçün dəsmalı yaxşı-yaxşı qurudardılar. Belə hesab edilirdi ki, bu, uşağın sağlamlığı üçün vacibdir. Bəzi hallarda göbəkdən magik ayinlərdə qoruyucu vasitə kimi istifadə edilirdi. Bu ayini də mamaça icra edirdi.

İkinci yarımfəsil *“Doğumda həbəçilərin rolu və doğumla bağlı inanclar”* adlanır. A.Xürrəmçızı Azərbaycan doğum mərasiminin aşağıdakı mərhələlərini qeyd edir:

¹ Təbriz folklor örnəkləri, I kitab. Bakı: Nurlan MPM, 2013, s. 383-384

“I mərhələ – doğumqabağı və doğumdan sonra 40 gün ərzində aparılan mərasimlər – Bunların mühüm xüsusiyyəti əvvəl hamiləni, sonra zahını yad nəzərdən və təhlükələrdən uzaq saxlamaq istəyi;

II mərhələ - yeni doğulmuş uşağın nəsə və yaxud ailəyə qəbul edilməsi;

III mərhələ - zahının paklanması (qüsl vermə)¹.

Türk xalqlarında uşağa ad qoyma da çox təntənəli və özünəməxsus şəkildə keçirilirdi. Mövzu ilə bağlı Belorusiya tatarlarından toplanmış folklor materialları ibrətamiz və çox diqqətəlayiqdir. Maraqlıdır ki, Belorusiyada yaşayan tatarlar müsəlman olsalar da və uşağa ad vermə mərasimi imamın (mollanın) iştirakı və azan oxunması ilə müşayiət olunsada, bu xalq həmin mərasimi belorus dilində, xristian qonşularından, yəni beloruslardan əxz etdikləri yanlış bir adla, daha dəqiq ifadə etsək, xristianlara məxsus bir terminlə adlandırırlar. Söhbət “krestina” (xaç suyuna salma) kəlməsindən gedir.

Sözündən mərasim artıq qeyd etdiyimiz kimi, imamın (mollanın), şahidlərin və dəvət olunmuş qonaqların iştirakı ilə həyata keçirilir. Zahının qadın qohumlarından və ya da rəfiqələrindən biri əvvəlcədən çimzdirilmiş körpəni yastığın üzərində ortalığa gətirərək, üzərində iki yanar şam, Qurani-Kərim, duz, çörək, su, bal və pendir olan masanın üzərinə, yanar şamların arasına qoyur.

İmam uşağın sağlamlığına yönəlik dualar oxuyur, sonra ona qoyulacaq adı söyləyir. Bundan da sonra körpənin sağ əlinin şəhadət barmağından tutaraq, eyni duanı yeddi dəfə təkrar edir. O, daha sonra ehmalca körpənin sağ qulağından tutaraq azanın sözlərini oxuyur və uşağın ona verilən adı ömrünün sonuna, daha doğrusu, qiyamətə qədər saxlamalı və daşılmalı olduğu mövzusunda tövsiyyə xarakterli sözlər söyləyir. Ən sonda molla uşağın sol qulağından yapışır və iqamənin sözlərini oxuyur. Bununla da mərasim sona yetir. Mərasimin sonunda mollaya hədiyyə verilir, qonaqlar isə böyük ruh yüksəkliyi ilə bayram süfrəsinin arxasına keçirlər.

Üçüncü yarımfəsil *“Doğum folklorunda Al arvadı, Şeşə, qarabasdı, zahılıqla bağlı inanc və yasaqlar”* adlanır. Doğum mərasimlərinin ən önəmli tərkib hissələrindən biri xalq arasında “Qırxlıq”, “Qırx gün”, “Qırxçıxma”, “çillə” adları ilə tanınan mərhələdir ki, bu mərhələ ilə bağlı bir çox inamlar mövcuddur. Ş.Bünyadova yazır ki, “çillə doğuşdan, toydan sonra keçən 40 günlük müddətdir. Fars dilindəki “çehel”,

¹ Xürrəmçızı A. Azərbaycan mərasim folkloru. Bakı: Səda, 2002, 210 s.

yəni 40 sözündən götürüldüyü ehtimal olunur. Lakin nəzərə alaq ki, türk dilində olan çilə sözünün mənası əzab-əziyyət anlamı verir. Ümumən çilləyə düşmək müəyyən sıxıntı çəkmək, ağırlığa düşər olmaq deməkdir. Bu baxımdan da icra olunan çillə kəsmə ayini məhz şəxsin çillədən mütləq çıxmasına xidmət edir, yəni onun uşaqsızlıq kimi sıxıntısından azad olmasını təmin etmiş olur”¹.

Qırxlıqla bağlı inanların əsas hissəsini Al arvadı (Al anası), Şeşə, qarabasdı kimi mifoloji varlıqlara inam, eləcə də zahınının və körpənin şər ruhlardan qorunması yolları ilə bağlı inanclar təşkil edir. Doğum mərasimlərində, qırxlıqla bağlı adı hallandırılan əsas mifoloji varlığın Hal anası olduğunu vurğulayan tədqiqatçılar bu varlığın öz mahiyyət və funksiyalarına görə Umayın tam əksi olduğunu söyləyir və qeyd edir ki, “Hal anası barədə yazan bütün tədqiqatçılar haqlı olaraq, bu obrazın müasir dövərdə daşdığı mənfi yükün sonrakı zaman kəsirlərində qazanılmış olduğunu, Hal anasının da vaxtilə Umay ana kimi doğum, törəmə, məhsuldarlıq hamisi kimi çıxış edən ilahə olduğunu göstərmişlər. Mirəli Seyidov yazır ki, “Alarvadının evlənməyən və evlənməyə düşmən olan, doğan qadınları öldürən qız kimi səciyyələri sonrakı dövrün məhsuludur. Həyatdakı tarixi hadisələrlə – ana hakimiyyətinin parçalanması ilə əlaqədar olaraq çağ Alarvadının əlindən onun xeyirxah səciyyələrini alıb yenisini, pisini verir. Bunu isə bədi və həyat mənafeyi baxımından əsaslandırmaq üçün onu ailənin düşməni kimi qələmə vermişlər”². Akademik V.A.Qordlevski kiçik və arxaik obraz olan Hal anasına xüsusi diqqət göstərərək, “uzun müddət Türkiyə, Anadolu ilə maraqlanmış, oranın adət-ənənələrini, inanclarını öyrənmiş və qeyd etmişdir ki, Al qarısı (Hal anası) toy qabağı bəyin ciyəri çıxardıb onu məhv edə bilər”. O, “Anadolunun müxtəlif yerlərində yerli sakinlərin dilindən Al qarısı ilə bağlı rəvayətləri yazıya almışdır. Alimin fikrincə, o, qadın qiyafəsində olan cindir. Əgər Al qarısını tutub arxadan iynə sancsan, o, evdə qulluqçuluq edəcək. Ta ki, kimisə aldadıb iynəni çıxartdırmasa. V.Qordlevskinin yazıya aldığı bir rəvayətdə deyilir ki, bir kişinin bahalı ərəb atı var idi. Hal anası gecələr gəlib onu incidirdi. Bir gün həmin kişi Halı tutub, iynə sancaraq evinə gətirdi. Onlar ər-arvad oldular. Zaman keçdi. Hal anası ata-anasının yanına gedib, insan ciyəri yemək istəyirdi. Kişisinə söyləyirdi ki, onlar ciyəri bişirdikləri tonqalı dağıtmırlar. Əgər ordan kömür götürülüb su ilə qarışdırılıb ciyəri çıxarılan ölüyə verilsə o dirilər. Kişi Hal anasını güdür.

¹ Bünyadova Ş. Orta əsr Azərbaycan ailəsi. Bakı: Elm, 2012, s. 141

² Seyidov M. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları. Bakı: Yazıçı, 1983, s.201

Kömürləri yığıb evə gələndə kənddə evlərin birindən vay səsi gəldiyini eşidir. Kişi o evə daxil olur, ölünü dirildir. Sonra isə evə qayıdaraq Hal anasının kürəyindən iynəni çıxarıb evindən qovur”¹.

Naxçıvandan toplanan süjetlərdən bir neçəsində sözügedən mifik varlıq mamaça və zahı ilə birlikdə yad edilir ki, bu da mövzumuz baxımdan böyük maraq kəsb edir. Üstəlik də onlarda mamaçanın “Al” (Hal) ilə qarşıdurması təsvir edilməkdədir. Həmin süjetlərdən birində deyilir: “Mənim nənəmin nənəsi der ki, bir gəlin zahıymış. Nənəmin nənəsi də mamaymış, der ki, gəlini gecənin bir yarısı qutarmışam, çətin yatıb. Kürsü əviydi da, gəlin də irahatdaşıb. Uşağı da böləmişəm qoymuşam yanına, ta işıqlaşır. Der başımı söykəmişəm kürsüyə, məni yuxu aparıb. Onda gördüm ki, bacadan qum-torpaq dınqıldadı qabın üstünə. Baxdım gördüm yoğun mıncıq sallanıb bacadan. Mənim də nənəmin nənəsi bı işdəyə ayıgımış. Der baxdım gəlinin üzü sap-sarı saralıb. Gəlin saralanda çığırdım.

-Ay Əli, ay Camal, Həsən, durun qaçın suyu qılışdayın, gəlin huşun itirir. Axı gəlib çıxıb bacıya.

Nəysə gülləni atıblar havıya, ənə-bənə, çayı qılışdıyır. Gəlin ayılır, amma zəfər toxuyur, nənəm yeddi il xəstə olur”²

Doğum mərasimlərində adı hallandırılan digər bir mifoloji varlıq Şeşədir. Naxçıvandan toplanmış materiallardan belə məlum olur ki, “Şeşə – quş olub. Sərçə kimi kiçik imiş. Evə girəndə uşax göyərərmiş. İndi yoxdu. Keçmişdə çox olub”³ Azərbaycan türklərinin mifik təsəvvürlərinə görə, Şeşə “qeyb aləmindən gələn bir quşdur. Şeytani yapıya sahib olub, sadəcə gecələr uçan bu quş daha çox oğlan uşaqlarına zərər verir. Tək qalan cocuğu vurub öldürür. Bu səbəbdən də oğlan uşağının 6 ay müddətində nəzarət altında saxlanması lazım olduğu söylənir. Bu quşun girdiyi evdəki uşaq ölür. Qırxı çıxmamış körpənin dərhal ölməsi üçün sadəcə birçə dəfə üzərindən keçməsi yetərlidir”.⁴ Belə hesab edilir ki, “Şeşə vurduğu uşağı boğazından vurur. Gəlib uşağa zərər verməsin deyə uşağın yanında onun adını söyləməzlər və cocuğun bələyinə iynə sancırlar. İnanışa görə, “Şeşə”ni yaxalayan biri, anındaca öldürməlidir. Onu öldürən “Şeşə Anası” olur və “Şeşə”nin vurduğu hər hansı bir cocuğun boğazına əlini sürtə uşaq qurtulur”⁵

¹ Гордлевский В.А. Избранные сочинения: в 4 томах. III том. Москва: Издательство восточной литературы, 1962, s.312-314

² Azərbaycan folkloru antalogiyası. Naxçıvan folkloru, III. Naxçıvan: 2012, s. 24

³ Azərbaycan folkloru antalogiyası. Naxçıvan folkloru, I. Naxçıvan: 2009, s. 37

⁴ Beydili C. Türk mifoloji sözlüyü. Ankara: Yurt Kitap-Yayın, 2004, s. 528

⁵ Yenə orada, s. 528

Doğum mərasimlərində adı hallandırılan daha bir mifoloji varlıq el arasında “Qarabasdı” və “Qarabasan” kimi adlarla tanınan kabusdur. “Qarabasdı” və “qarabasan” kəlmələri ilə gözə bəzi şeylərin görünməsi halı, eləcə də qorxulu yuxular ifadə edilir. C.Bəydili qeyd edir ki, “Qarabasdı” adı əslində “Qara Albastı” adından yaranıb və indiki şəklini alıb. Onun sözlərinə görə, uşaqlarda “qarabasma” termini “Al basma” anlamında işlənir. Qazaxlar isə “kara basö” deyirlər “Qarabasan” (Qarabasdı) kəlməsi haqqında türkoloqların verdikləri izahat “Albastı”nın mahiyyət və funksiyalarına çox yaxındır. Bir zamanlar Akkadların nifrət etdikləri “Karibatu” adlı varlıq da onların inancına görə, eyni funksiyaları ifadə etmişdir. Karibatu ilə Azərbaycan türkləri içərisində yaygın olan Qarabasdı arasında yaxınlıq olduğu kimi, akkadların “Lamastu”su ilə türklərin Albastısı arasındakı yaxınlığı görməmək mümkün deyil.¹

Azərbaycan türklərinin qırxlıqla bağlı təsəvvürlərinə görə, körpə doğular-doğulmaz, onun yanında “həmzad” adlı bir cin peyda olur və o, körpəyə xətər yetirməyə, onu xəstələndirməyə çalışır. “Azərbaycan folklor yaddaşında həmzət qadınlar barəsində də bir qisim yasaqlara rast gəlmək mümkündür:

- Həmzət qadınların 40 gün üstünə getmək düzgün hesab edilmir. Bu halda uşağa xətər toxunulacağından ehtiyat edilir. Kiminsə həmin evə girməsi üçün ana və uşax başqa evə getməli, sonra ikisi də birrikdə həmin adamın üstünə daxil olmalıdır. Bununla da xətanın sovuşduğu güman edilir.

- Həmzətdi qadınların və həmzətdi uşaqların zahı qadınların üstünə bilə-bilə gəlməsi düşmənçilik hesab edilir. Çünki belə olanda həmzətin zahı qadına keşdiyi güman edilir”²

Əski türklər doğuşun uzanmasının səbəbini qeyb aləminin təsiri ilə əlaqələndirirdilər. Doğmaq üzrə olan qadını bu kənar təsirlərdən qorumaq üçün onun yanına bıçaq və ya digər metal əşyalar, sarımsaq dilimləri və Qurani-Kərimdən seçilmiş surə və ayələr qoyar, doğuşun asan keçməsi üçün nəzər duası oxuyardılar. Sədəqə paylayardılar. Sədəqə daha çox əlillərə, psixi pozuntuları olanlara paylanardı. Uşaq yarımcan doğulanda, mamaça onun göbəyini kəsərkən, yardımçıları onun “oğurlanmış qut”unu qaytarmaq, “qutu oğurlayan” şər ruhları qovmaq üçün dəmir tava və ya qazanı döyəcəydilər. Hesab edilirdi ki, belə etməklə, şər ruhları qovur və “qutu” geri qaytarırlar³.

¹ Bəydili C. Türk mifoloji sözlüyü. Ankara: Yurt Kitap-Yayın, 2004, s.298

² Xürrəmçizi A. Azərbaycan mərasim folkloru. Bakı: Səda, 2002, s.83

³ Насыри К. Избранные произведения / пер. с татар. яз. Казань: Татарское кн. изд-во, 1977, с.89

Qazan və ya tavanın döyüclənməsi ritualını təhlil edən bir sıra tədqiqatçıların fikrincə, bu zaman mamaça şamanın, qazan və ya tava isə şaman təbilinin rolunda çıxış etməkdədir. Çünki şamanlar azmış ruhları bu cür, yəni öz təbilini döyüclənməklə çağırır.

Dördüncü fəslin dördüncü yarımfəslə *“Çağdaş tibb dünyasında həbəçilərin (mamaçalar) rolu”* adlanır. Azərbaycanda milli şüurun formalaşmasında xüsusi mərhələ təşkil edən XIX-XX əsrlərdə milli maarifçilik ideyalarının, avropasentrist baxışların, elmi nəzəri fikirlərinin meydana gələrək möhkəmləndiyi dövrdür. Həmin dövrdə Qərb modelinin qəbul edilməsi istiqamətində ilk addımlar atılmış, pozitivist elmlərin, rəşional düşüncənin, keçmişimizə tənqidi münasibətin əsası qoyulmuş, milli kitabxanaların, yeni üsullu təhsil və tərbiyə ocaqlarının, eləcə də tibb müəssisələrinin yaradılması, geniş xalq kütlələrinin təhsilləndirilməsi istiqamətində son dərəcə mühüm işlər görmüşdür.

Keçmiş irsə tənqidi münasibət, çağdaş elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin geniş miqyasda tətbiqi xalq təbabətinin, el loğmanlarının, eləcə də xalq mamaçalarının yerini təcricən müasir tibb ocaqlarının, ali təhsilli həkimlərin, eləcə də yeni tipli mamaça ginekoloqların tutmasına gətirib çıxarmışdır. Bu prosesdə kitabxanaların, xüsusən də ixtisaslaşmış tibbi kitabxanaların geniş şəbəkəsinin yaradılmasının, həmin kitabxanalar vasitəsilə kütləvi maarifləndirmə işinin aparılmasının müstəsna rolu olmuşdur.

Heç şübhəsiz ki, el mamaçalarının, yəni həbələrin cəmiyyətdəki mövqeyinin zəifləməyə başlamasının və mərhələlərlə zəifləməkdə davam etməsinin tarixi bilavasitə sözügedən tibb-təhsil ocağının qurulması və təkmiilləşməsi tarixləri ilə üst-üstə düşməkdədir. Bu prosesdə həmin məktəbin bazasında formalaşan ixtisaslaşdırılmış kitabxananın və onun oynadığı geniş maarifçilik işinin də rolu az olmamışdır.

Elat-tərəkəmə müdriklərinin inamlarının bir qismi bu sətirlərin müəllifi tərəfindən 1977-ci ildə Qazax bölgəsinin 92 yaşlı sakini Vəli Mustafa oğlu Mustafayevdən (Vəli baba kənd arasında Tuyur oğlu Vəli kimi məşhurdur. O, xalq ədəbiyyatını sinədəftər bilən mudriklərdəndir), onun həyat yoldaşı 80 yaşlı Cavahir Məmməd qızının dilindən yazıya alınmışdır:

Elat-tərəkəmə ağbirçək müdriklərinin inamına görə: hamiləlik dövründə çoxlu heyva yeyən ananın dünyaya gətirdiyi uşaq qənirsiz, gözəl-göyçək olar.

Elat-tərəkəmə ağbirçək müdriklərinin inamına görə: hamilə qadın qovurğa yeyərsə, dünyaya gətirdiyi uşaq davakar, dəcəl olar.

Elat-tərəkəmə ağbirçək müdriklərinin inamına görə: hamiləlik dövründə ana çoxlu balıq yeyərsə, dünyaya gətirdiyi uşaq, dəcəl olar.

Elat-tərəkəmə ağbirçək müdriklərinin inamına görə: qadın hamilə vaxtı günəbaxan tumu çırtlayarsa, dünyaya gətirdiyi uşaq çoxdanışan və nadinc olar.

Elat-tərəkəmə ağbirçək müdriklərinin inamına görə: qadın hamilə olarkən toyuğun ödünü ocağa atırlar. Əgər güclü partlarsa, o zaman qadının oğlu, yox əgər partlaması eşidilməzsə, qızı olar.

Elat-tərəkəmə ağbirçək müdriklərinin inamına görə: ana hamilə olarkən uşaq ana bətnində çox tez-tez çabalayarsa oğlan, sakit olarsa, qızı olar.

Aydın məsələdir ki, bu inamlarla hazırda tətbiq edilən yüksək texnologiyalı elmi bilikləri bir araya qoymaq, onları müqayisə etmək doğru olmaz. Odur ki, çağdaş dünyada həbəçilərin (mamaçaların) durumu, ərimə və yox olması qaçılmazdır.

Apardığımız tədqiqatlardan əldə etdiyimiz digər **nəticələr** bunlardır:

- Xalq təbabətinin minilliklərin dərinliklərindən gələn ənənələrinin inkişaf mərhələləri İslamdan öncəki və sonrakı dövrlər olmaqla iki qismə bölünür və onlar arasında qırılmaz varislik əlaqəsi faktlar əsasında təsbit edilir. İslamdan öncəki minilliklərin məhsulu olan türkçəçarəlik bütünlüklə ümumtürk ənənələri ilə bağlıdır və burada yad təsirlər özünü, demək olar ki, göstərmir. Türkçəçarəliyin birbaşa davamı və varisi olan loğmanlıq sənəti isə İslamdan sonrakı dövrü əhatə edir və müəyyən qədər Şərq ənənələrindən qidalanaraq daha da zənginləşir.

- Xalq təbabəti ilə bağlı bir çox terminlər arxaikləşərək dövrüyyədən çıxmışdır, lakin onları qədim əlyazmalar əsasında bərpa etmək, eləcə də bu yolla el təbiblərinin ixtisas sahələrinin dəqiq adlandırılması məsələsinə aydınlıq gətirmək olar.

- Orta əsrlərə aid yazılı mənbələrdə, o cümlədən klassik ədəbiyyatımızda mühafizə olunmuş məqamlar xalq təbabətinin bir sıra qaranlıq məqamlarına işıq salmaq iqtidarındadır.

- Türkçəçarə müalicə üsulları arxaik rituallar kimi nəzərdən keçirilməlidir, onların ritual-mifoloji əsasını təşkil edən semantik laylar daha çox əski mifoloji görüşlərlə bağlıdır.

- Doğuyla bağlı mərasimlə bağlı qırxlıq və şər qüvvələrdən qorunma kimi ayinlərin arxaik mifoloji-semantik layları, mifoloji funksiyaları yalnız qədim türk mifoloji sisteminin dərinindən öyrənilməsi ilə aşkara çıxarıla bilər.

Dissertasiyanın əsas müddələri müəllifin aşağıdakı məqalə və konfrans materiallarında əks olunmuşdur:

Monoqrafiyalar

1. Azərbaycan xalqının ənənəvi bilikləri. Bakı: Nurlan, 2011, 316 s.
2. Azərbaycan xalq təbabəti: nəzəriyyə və təcrübə. Bakı: Elm və təhsil, 2015, 304 s.
3. Mifoloji təfəkkürün xalq təbabətindəki izləri. Bakı, 2016 (çapdadır)

Məqalələr

4. Xalq ədəbiyyatında yuxu yozumunun sirli açarı fizioloqların əlindədir// Dədə Qorqud, 2002, № 1 (3), s. 57-59
5. Xalq ədəbiyyatında yuxunun fizioloji aspektinə dair // Filologiya məsələləri, 2010, №11, s. 181-185
6. Azərbaycan folklor nümunələrində ənənəvi biliklər sırasında sınımalar// Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, 2010, № XXXIII, s. 72-76
7. Yuxu yozumlarının türkçarələrin elmi tibbi aspektinə dair // Bakı Slavyan Universiteti humanitar Elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Bakı, 2011 №1, s. 99-102
8. Mövsümlə bağlı ənənəvi biliklərə dair // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. Bakı 2012, s. 78-84
9. Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” və “İsgəndərnamə” əsərlərində tibbi amillər // Nizami Gəncəvi və folklor. Bakı 2013, s. 185-189
10. Xalq təbabətində ruhi xəstəliklərin müalicəsi // Dil və ədəbiyyat beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, 3 (91), BDU, 2014, s. 306-310
11. Türkçarələrlə müalicədə yabani bitkilərin əhəmiyyəti // Sivilizasiya, Bakı Avrasiya Universiteti, № 4, 2014, s.103-110
12. Doğumqabağı, doğum zamanı və doğumdan sonra həbələrin rolu // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. Bakı, 2014, s. 69-76
13. Türk mədəniyyətində mamaçılıq sistemində dair həbəçilik // Filologiya məsələləri №2, 2015, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, s. 220-228
14. Folklorlarda qorxuluğun aradan götürülməsi // Axtarışlar, AMEA Naxçıvan bölməsi, 2014, № 4, s. 31-37
15. Xalq təbabətində ovsun və çıldağ // Pedaqoji Universitet xəbərləri, № 3, 2014, s. 304-308

16. Azərbaycan folklorunda türkçəçarələr: mamaçılığın çağdaş durumu // Dil və ədəbiyyat beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, 1 (93), BDU, 2015, s. 191-194

17. Al arvadı, şeşə, qarabasdı, qırxlıqla bağlı inanclar və qorunma yolları // Sivilizasiya, Bakı Avrasiya Universiteti, № 2, 2015, s.96-107

Xaricdə çıxan məqalə və konfrans materialları

18. Xalq təbabətinin ümumi səciyyəsinə dair // “Yapraq” elmi-ədəbi dərgi, İran İslam Respublikası, №2012, s.21-25

19. Rüya yozumlarının tibbi Folkloristik boyutları // VII. Loğman Həkim Tibb Tarihi və Folklor. Tip tarixinə həsr olunmuş konfrans 11-14 may 2011, Mersin şəh, Türkiyə, s. 12-13

20. Azərbaycan filosoflarının əsərində tibbə münasibət // Balkan Tip tarixi və etigi kongresi. İstanbul, 11-15 oktyabr 2011, İstanbul, s. 684-689

21. Онейрический аспект народной медицины // Язык, культура и этикет в современном политическом пространстве. Международная научная конференция. 8-9 ноябрь 2011, Нальчик, РФ, s. 385-388

22. Qafqaz xalqının folklorunda “Albastı” // “Qafqaz xalqlarının folkloru və lingvokulturologiyası” beynəlxalq simpozium. 18-21 aprel 2011, Tbilisi şəh., s. 223-225

23. Народная медицина в устной народной традиции // Язык, культура и этикет в современном полиэтническом пространстве. Международная научная конференция. 29-30 июнь, 2012 Нальчик, РФ, s. 575-579

24. The medical folkloristic parts of quackeries and dreams // “Lokman Hekim” journal, 2012, 2 (2) s. 1-3

25. Azərbaycan Türklərinin Doğum Tərənlərində Ebəçilik” // VIII. Logman Hekim Tibb Tarihi ve Folklorik Tibb günleri. Konfrans 22-25 may 2013,

26. Логман в народных верованиях Азербайджанского народа // Язык, культура и этикет в современном политическом пространстве. Международная научная конференция. 2013, Нальчик, РФ, s. 287-288

27. Туркечарелик (знахарство) В контексте азербайджанских народных верований // Ученые Записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского, Симферополь, 2013, ТОМ 26 (65) №2, Филология, s. 39-44

28. Традиционная народная медицина (народная медицина *туркечаре* и фольклор) // Народна творчість та етнологія, Киев, 2014, № 1, (347) січень-лютий, s. 59-61

29. Традиционная медицина и история его исследования // Традиционная культура народов Поволжья. материалы научно-практической конференции. Казань, 2015, с. 555-559

30. Общие вопросы знахарства в Азербайджанском народном творчестве // Научные исследования в сфере гуманитарных наук: Открытия XXI века. Материалы II Международной научно-практической конференции. 23-24 апреля 2015, Пятигорск

31. Folk beliefs in parapsychological treatment // Cultural and social history journal, The journal of the social history society University of Huddersfield, UK-Great Britain, May-June 2016

Нубар Мурсал кызы Хакимова
СИСТЕМА ВЕРОВАНИЙ СВЯЗАННЫХ С НАРОДНОЙ
МЕДИЦИНОЙ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ФОЛЬКЛОРЕ

РЕЗЮМЕ

Диссертация состоит из введения, четырех глав, заключения и списка использованной литературы.

Введение диссертации состоит из актуальности, цели и обязательств, научных новостей, теоретико-методологических основ темы, теоретической и практической важности, апробации исследования.

В первой главе работы, под названием «Знахарство в контексте народной медицины и поэтика верований связанных с ним», «Знахарь-Логман в народных верованиях и в традиционной медицине», «Знахарство как система традиционной медицины» и т.д.

Предмет второй главы диссертации под названием «Способы практического лечения в народной медицине и их основа», состоит из пяти разделов, в которых изучаются способы излечения от болезней дыхательных путей, ревматизма, головной и зубной боли и т.д. народными способами, а также такие способы лечения, основанные на древние верования и представления, как чопчи, излечения дыханием, фито лечения в альтернативной медицине.

Проблема третьей главы под названием «Верования и способы лечения психических заболеваний в фольклоре» состоит из трех разделов и охватывает следующие вопросы: «Верования связанные с психическими заболеваниями», ««Страх» в фольклорных верованиях и его лечение», «Основа парапсихологических проблем в традиционной медицине».

Последняя - четвертая глава называется «Акушерство в народной медицине. Верование и практика» и состоит четырех разделов, в которых изучаются «Практические основы акушерства от прошлого до наших дней», «Роль повитух в родильном обряде и верования связанные с родами», «Практика верований и запретов связанных с образами Албасты, Шеше и др. в родильном фольклоре», «Роль повитух в современном медицинском мире».

В «Заключении» подводятся итоги проведенных исследовательских работ. В этом разделе обобщены выводы основные положения исследования и определены направления дальнейшего изучения темы.

Nubar Mursal gizi Hakimova
THE BELIEF SYSTEM ABOUT AZERBAIJAN FOLK
MEDICINE

SUMMARY

The dissertation work consists of the introduction, four parts, the conclusion and the list of the used literature.

The introduction of the dissertation consists of the actuality, the aim and duties, the scientific innovations, the theoretical-methodological bases of the investigation, the theoretical and practical importance, the approbation of the investigation.

In the first part of the dissertation work called "The medical quackery in the context of folk medicine and the poetics of the beliefs about it" the following problems are investigated in three chapters: "The investigation history of the traditional medicine and beliefs", "The character of the medicine man in folk beliefs: "being medicine man" as the concept of the traditional medicine and folklore", "The quackery is as the traditional medicine and the belief system".

The second part of the dissertation work called "The practical treatment methods in folk medicine and their belief basis" consists of five chapters. The following problems are investigated in five chapters: "Hanikhchilig" in folklore and the traditional medicine", "Sinigchilig" (the profession of a bone-setter) as the quackery and the ethnic-cultural tradition", "Chopchuluk" (the treatment and breathing the respiratory organs) as the traditional medicine practice and belief", "The traditional treatment methods in the folklore texts about "gobekdushme", "The belief and treatment methods with the plant in folklore".

The third part of the dissertation called "The belief and treatment methods about the mental diseases" and it consists of three chapters. The following problems are investigated in three chapters: "The beliefs about the mental diseases", "The concept "fear" in the folkloric beliefs and its traditional-practical basis", "The belief basis of the parapsychological problems in the traditional medicine".

The fourth-last part of the dissertation is called "Midwifery is as the belief and practice in the folk medicine" and consists of four chapters. The following problems are investigated in four chapters: "Midwifery is as the belief and medicine practice in Turkic ethnic-cultural system", "The beliefs and the traditional-practical knowledge about the process of birth in folklore", "The practice of some beliefs and prohibitions such as "Al arvad", "Sheshe", hallucination, nightmare, the state of a woman recently confined", "The beliefs, the traditional knowledge and the modern medicine about the midwifery".

In the conclusion the results of the investigated work are summarized. In this part the main provisions of the investigation are carried out and the future directions of the investigated subject are shown.

Kağız formatı: 60/84 16/1

Sayı: 100

AMEA-nın mətbəəsində çap olunmuşdur

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ФОЛЬКЛОРА

На правах рукописи

НУБАР МУРСАЛ КЫЗЫ ХАКИМОВА

**СИСТЕМА ВЕРОВАНИЙ СВЯЗАННЫХ С НАРОДНОЙ
МЕДИЦИНОЙ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ФОЛЬКЛОРЕ**

5719.01- Фольклористика

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание научной степени
доктора филологических наук**

БАКУ – 2017